

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Tereza Hýsková

**Teplota jako zdrojová oblast konceptuálních metafor
Temperature as Source Sphere of Conceptual Metaphors**

Praha 2011

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Děkuji doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D. za cenné rady, připomínky a metodické vedení této práce a doc. PhDr. Jiřímu Rejzkovi, Ph.D. za poskytnutou odbornou konzultaci.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 5. 2011

Tereza Hýsková

Anotace

Práce je zaměřena na výzkum zdrojové oblasti teploty a s ní souvisejících pojmů. Jsou v ní zohledněny přístupy jak amerického, tak polského směru kognitivní jazykovědy.

Na začátku je charakterizován vztah pojmů TEPLO a CHLAD k jiným základním pojmům strukturujícím naše chápání reality. Stěžejní část práce se zabývá teplotou jako zdrojovou oblastí v konceptualizaci emocí, emocionálních stavů, chování a charakteru člověka. Upozorňuje se v ní na obecné jevy, které lze vysledovat v procesu mapování ze zdrojové oblasti teploty do cílové oblasti emocí, dále jsou na základě třídění jazykového materiálu ze sémantického okruhu teploty identifikovány konkrétní emoce jako cílové domény.

V práci jsou charakterizovány odlišné role oblastí TEPLO, CHLAD, HORKO a OHEŇ a usiluje se o obhajobu tvrzení, že podstatou těchto odlišností je naše fyzická zkušenost.

Klíčová slova

kognitivní lingvistika, pojmová metafora, teplota, teplo, chlad, horko, oheň, emoce

Annotation

This thesis is focused on a research of the source domain of temperature and related concepts. It is based on the approaches of American and Polish Cognitive Linguistics.

The first part is regarded to the relationship between the concepts of WARMTH / COLD and other basic concepts. The crucial part of the thesis deals with temperature as the source domain in conceptualization of emotions, emotional states and human behaviour. This part includes the description of general phenomenon in the process of mapping from the source domain of temperature to the target domain of emotions. The next chapters are focused on the Czech expressions related to separate emotions which are viewed as the target domains.

There are marked the source domains of WARMTH, COLD, HEAT and FIRE in the thesis. These source domains are considered to have different roles and the human corporeality is assumed to be the main reason for the differences.

Key words

Cognitive Linguistics, Conceptual Metaphor, temperature, warmth, cold, heat, fire, emotion

Obsah

I. Úvod	8
1. Teoretická východiska.....	8
2. Pociťování teploty jako smyslový vjem.....	12
II. Pojmová dvojice TEPLLO – CHLAD v systému binárních opozic	14
III. Teplota jako zdrojová oblast.....	18
1. Teplota v konceptualizaci emocí.....	18
1.1. Metonymie v konceptualizaci emocí.....	18
1.2. Schéma silového působení v konceptualizaci emocí	19
1.3. Zdrojová oblast TEPLLOTA ve variantách metafory EMOCE JE SÍLA	19
1.3.1. EMOCE JE SUBSTANCE ZAHŘÍVANÁ V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ	20
1.3.2. EMOCE JE OHEŇ	21
1.4. Klasifikace emocí	23
1.4.1. Libost, nelibost a intenzita emocí.....	24
1.4.2. Emocionální klid a rozrušení.....	25
1.5. Etymologie názvů emocí	26
1.6. City altruistické	28
1.6.1. Láska	28
1.6.2. Vášeň.....	29
1.6.3. Žárlivost a závist	30
1.6.4. Nenávist.....	30
1.6.5. Hněv a vztek.....	31
1.7. City egoistické.....	32
1.7.1. Strach.....	32
1.7.2. Stydlivost.....	32
1.8. Duševní stavy	33

2. Teplota v konceptualizaci temperamentu a chování člověka.....	35
2.1. Temperament	35
2.2. Necitlivost a lhostejnost	35
2.3. Projevy charakteru a temperamentu ve společenské interakci	36
3. Teplota v konceptualizaci nebezpečí a rychlého jednání	38
4. Teplota v konceptualizaci společenských a politických jevů.....	39
IV. Závěr	40
Seznam pramenů a použité literatury.....	43

Seznam zkratk

ČNK Český národní korpus

PMČ Příruční mluvnice češtiny

PSJČ Příruční slovník jazyka českého

SČFI Slovník české frazeologie a idiomatiky

SSČ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost

SSJČ Slovník spisovného jazyka českého

I. Úvod

1. Teoretická východiska

Tato práce si klade za cíl prozkoumat slovní zásobu ze sémantického okruhu teploty na základě kognitivního přístupu k jazyku,¹ který se vedle dalších kognitivních disciplín soustředí na probádání lidské mysli. Pracuje se v něm s předpokladem, že jazyk umožňuje poznávat struktury a procesy mysli vypovídající o tom, jak se člověk vztahuje ke světu, jak mu rozumí, jak je v něm ukotven (podle Vaňková a kol., 2005, s. 21).

V práci vycházím z pozorování, že výrazy v rámci sémantické opozice *teplo – chlad* se vyskytují v řadě přenesených pojmenování, zejména metaforického a metonymického charakteru. Zásadní výzkum metafor z hlediska kognitivní lingvistiky provedli američtí lingvisté George Lakoff a Mark Johnson, kteří svou teorii konceptuální metafory propracovali mj. v knize *Metaphors We Live By* (1980).² Metafora není v jejich pojetí primárně záležitostí jazyka – metaforické jazykové vyjádření je projevem metaforičnosti pojmového systému. Metaforu charakterizují tak, že její podstatou je „chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci“ (Lakoff – Johnson, 2002, s. 17). Podle této teorie metaforické pojmy strukturují naše myšlení i běžné činnosti; aniž bychom si to uvědomovali, metafory jsou tak součástí každodenního života. Rozborem jazykového materiálu lze pojmové metafory vysledovat a analyzovat, protože také jazyk je strukturován metaforicky (srov. tamtéž, s. 15–18). S oporou v Lakoffově a Johnsonově teorii budu na základě příslušného jazykového materiálu shromážděného z českých jazykových slovníků a z ČNK³ zjišťovat, jak se na konceptualizaci různých pojmových oblastí podílí sémantický okruh teploty.

Lakoff a Johnson se domnívají, že vedle pojmů metaforických existují i pojmy, kterým se dá rozumět přímo. Jsou to pojmy, které nějakým způsobem závisí na naší fyzické podstatě – na prožitku vlastního těla, od něhož se nemůžeme odpoutat (viz tamtéž, s. 74). Metafory, které vycházejí z fyzické zkušenosti a pohybu v prostoru, označují Lakoff a Johnson jako orientační a dokazují, že jsou jimi organizovány celé systémy pojmů. Orientační metafory jsou založeny na dvojicích prostorových pojmů jako NAHOŘE – DOLE, UVNITŘ – VENKU,

¹ Pro označení tohoto směru se užívá také termín „kognitivní lingvistika“ (srov. např. Encyklopedický slovník češtiny, 2002).

² Pro účely práce jsem používala český překlad z roku 2002 (Lakoff, G., Johnson, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002).

³ Viz seznam pramenů na konci práce.

VPŘEDU – VZADU apod. Za nejdůležitější považují Lakoff a Johnson „vertikální orientaci“ naší fyzické činnosti, s níž koresponduje dvojice pojmů NAHOŘE – DOLE. Pomocí těchto pojmů můžeme vysvětlit kupříkladu vyjádření: *je ve vrcholné formě, na vrcholu zdraví, jde to s ním z kopce, jeho zdraví upadá* aj. Orientační metaforu pro tyto případy lze formulovat jako ZDRAVÍ A ŽIVOT JSOU NAHOŘE, NEMOC A SMRT JSOU DOLE a vysvětlit tím, že zdravý člověk provádí většinu běžných aktivit ve vzpřímené poloze. Naopak nemocný člověk je nucený ležet a mrtvý člověk je fyzicky „dole“ (srov. tamtéž, s. 26–28). Naše fyzické fungování není pochopitelně omezeno pouze na motoriku. Zkušenost s okolím můžeme získávat také prostřednictvím nejrůznějších smyslových vjemů, a k důležitým pojmům, které pomáhají organizovat naši zkušenost, tak můžeme přiřadit i dvojici TEPLÝ – STUDENÝ.⁴

Důležitým poznatkem pro tuto práci je tvrzení, že „typicky konceptualizujeme nefyzické jevy na základě jevů fyzických“ (tamtéž, s. 77). Zmíněné pozorování je v souladu s lakoffsko-johnsonovskou teorií – důkazem, že naše poznání jsme schopni přenášet z jedné oblasti do druhé. Pro pojmenování těchto oblastí se nejčastěji užívají termíny zdrojová oblast a cílová oblast (podle Vaňková a kol., 2005, s. 100). V práci se zaměřím na teplotu jako zdrojovou oblast. Na základě výskytu výrazů ze zkoumané opozice *tepló – chlad* se pokusím zjistit, v jakých cílových oblastech se tyto výrazy uplatňují.⁵ Postupuji tedy od zdrojové oblasti k cílovým.

Rozsáhlou oblastí, na niž lze aplikovat tvrzení, že na bázi naší tělesnosti konceptualizujeme abstraktní oblasti zkušenosti, jsou lidské emoce. Konceptualizace emocí se těší značnému zájmu kognitivistů. Ve svých monografiích se jí věnuje například Zoltán Kövecses, který rovněž vychází z lakoffsko-johnsonovského pojetí konceptuální metafory. V knize *Metaphor and Emotion* (2000) se zabývá způsobem, jakým se metafory podílí na konceptualizaci emocí, jak vznikají, jak je lze subkategorizovat a jaké jsou mezi nimi vztahy. V centru jeho zájmu stojí především emoce, pro které jsou v angloamerickém jazykovém prostředí užívána označení *anger, fear, happiness, sadness, love, lust, pride, shame, surprise*.⁶ Nazírá na ně jako na cílové domény a na základě analýzy anglického jazykového materiálu

⁴ Smyslům a fyzickému vnímání teploty se budu podrobněji věnovat v příští kapitole.

⁵ Kromě základních protikladných adjektiv *teplý* a *chladný* excerpuji pro účely práce další výrazy v rámci této opozice, jakými jsou např. *ledový, studený, vlažný, horký, vřelý* a příbuzné lexémy. Dále beru v úvahu i mnohé výrazy, které sémanticky souvisejí s doménou teploty. Většinou jsou to slova implikující působení tepla / chladu na různé entity, proměnu entit v důsledku působení tepla / chladu atp. – jedná se o výrazy jako *vařit, pálit, hořet, žhnout, vřít, topit, mrznout* apod. Užitečnou oporu pro výběr lexémů poskytují hesla Tepló (339) a Chlad (340) v Tezauru jazyka českého (Klégr, 2007), jejichž kopie připojuji k práci jako Přílohu č. 1.

⁶ Překlad viz v kapitole 1.4.

zjišťuje zdrojové oblasti a formuluje příslušné konceptuální metafory. Cenné pro mou práci jsou také Kövecsesovy poznatky o roli metonymie při konceptualizaci emocí. Prožívání určité emoce bývá obvykle doprovázeno vnějšími i vnitřními fyziologickými změnami (barva v obličeji, zvýšení tlaku, rozbušení srdce apod.). Pokud změnu reflektujeme jazykově a tím vyjadřujeme prožívání emoce (*zrudnul vzteky*), nejedná se o metaforu, nýbrž o metonymii. Mnohé metafory emocí jsou tak vlastně založeny na metonymickém principu, který Kövecses vyjadřuje vzorcem FYZIOLOGICKÉ A VNĚJŠÍ PROJEVY EMOCE ZASTUPUJÍ EMOCI (THE PHYSIOLOGICAL AND EXPRESSIVE RESPONSES OF AN EMOTION STAND FOR THE EMOTION) a obecněji PROJEVY STAVU ZASTUPUJÍ STAV (EFFECTS OF A STATE STAND FOR THE STATE; tamtéž, s. 134). Jedním z tělesných projevů prožívané emoce může být právě změna tělesné teploty.

Lakoff a Johnson si jsou ve své teorii vědomi skutečnosti, že naše zkušenost není řízena jen perspektivou našeho těla, ale že její důležitou složkou je i kulturní kontext. Konstatují, že „naše kultura je přítomná již ve zkušenosti samé“ (Lakoff – Johnson, 2002, s. 75). Stejnou myšlenku neopomíjí ve své práci o emocích ani Kövecses, když zkoumá rozdíly konceptualizace emocí v různých jazycích (2000, s. 139–181). Dochází k závěru, že podobnost konceptualizace emocí v odlišných kulturách je značně nápadná, a tuto univerzálnost přičítá právě faktu, že všichni lidé sdílí podobně stavěné a fungující tělo. Upozorňuje nicméně i na drobné rozdíly, které jsou výsledkem různosti kulturního prostředí (viz tamtéž, s. 161–163).⁷

Směr kognitivní lingvistiky, který při výzkumu jazyka akcentuje právě kulturní kontext a místo člověka v příslušném jazykovém a kulturním společenství, se rozvinul v polské jazykovědě. Na jazyk je zde nahlíženo v těsném sepětí s kulturou – kultura je součástí jazyka a jazyk je nástrojem kultury. Představuje životní prostředí a společné vlastnictví určitého (národního) společenství, funguje jako kolektivní paměť. Jazyk neuchovává jen kulturní hodnoty, ale pomáhá nám interpretovat, kategorizovat a hodnotit skutečnost. Skrz jazyk na svět nazíráme – je v něm obsažen obraz našeho světa (srov. Bartmiński, 2000, s. 20–21)

⁷ O to, jestli jsme ve vztahu ke světu ovlivněni spíš kulturním prostředím a mateřským jazykem, nebo jestli je v našem myšlení důležitější to, co jako všichni lidé sdílíme, se vedou mezi odborníky dlouhodobé spory. Objevují se ale i snahy obě hlediska sjednotit – například Anna Wierzbicka rozvinula hypotézu, v níž počítala s významnou rolí mateřského jazyka, ale snažila se hledat univerzální pojmy (podle Vaňková a kol., 2005, s. 37–38).

Termín jazykový obraz světa se stal centrálním termínem polského přístupu. Jazykový obraz světa je rozrůzněný teritoriálně, sociálně, stylově i podle sfér komunikace, ale v jeho základech je sféra každodenně prožívaného přirozeného světa. Může se postupem času proměňovat v důsledku různých společenských změn nebo pod vlivem jiných jazyků. Má výběrový charakter – některé části reality bere v úvahu více než jiné, což se v různých jazycích liší. S výběrovostí jazykového obrazu souvisí kategorizace reality (podle Vaňková a kol., 2005, s. 52–54).

Kategorizace je zakotvena v našem konceptuálním systému – pomáhá uspořádat naši zkušenost se světem a projevuje se tak, že vnímáme realitu rozdělenou na části, které si umíme usouvztažnit. Kategorie představují v podstatě nejobecnější pojmy, pomocí nichž realitu uchopíme. Strukturace naší reality je zásadně ovlivněna mateřským jazykem – hranice kategorií se v různých jazycích nemusejí shodovat. V centru kategorie stojí exemplář, který má všechny vlastnosti pro danou kategorii typické, označovaný termínem prototyp (objevuje se i v zásadě synonymní pojmenování stereotyp). Teorii prototypů vypracovala americká psycholožka Eleanor Rosch. Kromě schopnosti kategorizovat nám jazyk umožňuje i hodnotit. Nejvyšší hodnotu v našem jazykovém obrazu světa představuje „lidskost“ – zjednodušeně můžeme říct, že co není vlastní člověku, bývá považováno za podezřelé nebo špatné – LIDSKÝ stojí v opozici proti NELIDSKÝ; jazykovým dokladem mohou být například frazémy *chovat se lidsky / jako zvíře* (tamtéž, s. 70–78). Ukazuje se, že naše hodnocení světa je výrazně antropocentrické. Stejně jako v americké kognitivní lingvistice i v polském směru je role tělesnosti jedním z pilířů teorie. Vedle antropocentrismu je náš (český) jazykový obraz světa ovlivněn i dalšími faktory, jimiž může být například křesťanská i předkřesťanská tradice nebo poloha ve střední Evropě a z ní vyplývající přírodní podmínky, historie a kultura (srov. tamtéž, s. 59–66).⁸

⁸ Četné doklady můžeme najít ve frazeologii, v níž je zachováno tzv. naivní vidění světa. Důkazem výrazné antropocentričnosti frazeologie jsou i závěry Anny Pajdzińskiej, která prostřednictvím frazémů zkoumala emoce v polském jazykovém obrazu světa. Pajdzińska poukazuje na to, že velká část frazémů, které polští mluvčí užívají, když chtějí mluvit o svých pocitech, obsahuje pojmenování některé z částí lidského těla – nejčastěji *srdce*, ale třeba i *játra*, *nervy*, *obličej* aj. (Pajdzińska, 2004). Z české frazeologie známe úsloví typu *je zima jak na severní točně*, *vedro jako na Sahaře*, která svědčí o naší středoevropské perspektivě v nazírání na skutečnost.

2. Pociťování teploty jako smyslový vjem

V úvodu již bylo řečeno, že základním lidským prožitkem je prožitek vlastního těla a od toho se odvíjí naše vztahování se ke světu. Informace o vnějším světě získáváme prostřednictvím smyslů, resp. smyslových orgánů. Různé smyslové vjemy nám potom umožňují konceptualizovat celé třídy jevů, které nejsme schopni vnímat bezprostředně fyzicky. Tradičně bývá vydělováno pět smyslů, které se stávají zdrojovými oblastmi konceptuálních metafor – patří mezi ně zrak, sluch, čich, hmat a chuť–, nemáme ale žádný zvláštní smysl pro vnímání teploty (viz např. Pajdzińska, 1996; Vaňková a kol. 2005, s. 130).

Z fyziologického hlediska nám informace o změnách teploty podávají dva druhy termoreceptorů uložených v kůži, přičemž chladových receptorů je více a k jejich aktivaci je potřeba kratší doba než k aktivaci tepelných receptorů. Receptory nám neumožňují vnímat teplotu okolních předmětů – pokud je teplota předmětu přibližně stejná jako teplota lidského těla, receptory se vůbec neaktivují. K jejich aktivaci dojde až při kontaktu s předmětem, jehož teplota se od teploty těla liší, a předmět začíná kůži oteplovat, nebo od ní teplotu získávat. Chladové receptory přitom reagují na teplotu v rozmezí 25–35 °C, tepelné receptory na rozsah 38–48 °C. Teplota vyšší než 45 °C způsobuje i současné podráždění receptorů bolesti (viz Mysliveček, 2003, s. 182–183). Zde je potřeba zdůraznit, že bolest vnímáme jako intenzivnější prožitek než samotné pociťování tepla nebo chladu. Později ukážu, jak se tento poznatek odráží v jazykových vyjádřeních.

Zatímco biologové řadí vnímání tepla, chladu i ostatní kožní počítky k tzv. somatosenzorickému systému, v našem naivním obrazu světa je přítomná představa, že teplotu rozeznáváme hmatem.⁹ Jazykový obraz jednotlivých smyslů je ale do jisté míry prostupný – hranice domén se mohou prolínat (srov. Vaňková a kol., 2005, s. 193). Vnímání teploty v určitém ohledu souvisí i s chutí. Základ je opět fyziologický – jazyk může být jak orgánem chuti, tak hmatu a obsahuje vedle chuťových buněk i termoreceptory (stejně jako sliznice ústní dutiny). O splývání hmatových a chuťových vjemů v našem pojmovém systému svědčí i některé jazykové jevy. Pociťování teploty a chuťových vjemů splývá např. v sémantice výrazu *pálivý*, který můžeme užít jak ve významu ‚horký‘ i ‚peprný‘. Stejný etymologický základ mají adjektiva *horký* a *hořký*, u nichž došlo podle Rejzkova Českého

⁹ Obecně bývá hmat vedle zraku a sluchu považován za méně důležitý pro přijímání vnějších podnětů. A. Pajdzińska ale tvrdí, že hmat je mezi ostatními smysly specifický v tom, že nám umožňuje nejpřímější kontakt s okolním světem, protože ruší vzdálenost mezi člověkem a předmětem (1996, s. 124).

etymologického slovníku (2001) k významovému posunu od *horký*, tj. ‚nepříjemné chuti‘, až k *hořký*. Podobný posun od hmatových k jiným smyslovým vjemům můžeme sledovat i u adjektiv *ostrý*, *palčivý* nebo *štiplavý*, u nichž rozlišujeme více významů. Za další příklad mohou posloužit už metaforická, významově blízká vyjádření, která užíváme v situacích, kdy člověka něco rozrušuje, je mu to nepříjemné: *hořký výsměch* může být i *palčivý*, když někomu chceme *ztrpčit život*, říkáme, že mu *zatopíme* aj.

Poznatky fyziologů nám říkají, že termoreceptory neměří teplotu okolí, pouze podávají informaci o rozdílu mezi ní a tělesnou teplotou v místě kontaktu (srov. Mysliveček, 2003, s. 182). Teplotu okolí tedy reflektujeme podle toho, jak se v důsledku jejích změn cítíme. Formálně tento stav přisuzujeme jeho nositeli dativem: *Je mi horko / tobě je chladno* aj. Ze své perspektivy (stálá teplota zdravého lidského těla se pohybuje mezi 36 a 37 °C) pak nutně posuzujeme i teplotu okolního prostředí: *Je horko / chladno*.¹⁰ Užitím výrazů ze sémantického okruhu teploty označujeme nejen stavy svého těla nebo okolí, ale také jevy, které tyto stavy způsobují a provázejí. Často se jedná o jevy atmosférické: *teplá a studená fronta, teplý a studený vzduch, ledový vítr, vlahý deštěk, velká horka, přízemní mrazíky* apod. Počasí je tedy jednou z hlavních oblastí, kde se zkoumaný soubor lexémů objevuje ve svém primárním, neobecnějším významu ‚týkající se teploty‘.¹¹

Člověk citlivě vnímá změny teploty svého těla a narušení tepelné rovnováhy organismu. Pocit zažívaný při výkyvu tělesné teploty může motivovat název takového stavu: *horečka, zimnice, pálení (žáhy, v krku)*. Nárůst tělesné teploty bývá obvyklým příznakem mnohých onemocnění. Názvy některých těchto nemocí proto mají metonymický původ – původní příznak slouží k pojmenování choroby: *zápal plic, spála, spalničky*. Někdy pojmenování zdravotní komplikace reflektuje domnělého či reálného původce stavu (může jím být oheň, pobyt v zimě, na žhnoucím slunci apod.): *nastydnutí, nachlazení, podchlazení, omrzliny, popáleniny, opaření, úpal* atp.

Pocitování teploty tedy patří k naší základní fyzické výbavě a v souladu s tezemi kognitivistů tak může napomáhat konceptualizaci různých jevů nefyzické povahy.

¹⁰ Tato přísudková příslovce zakončená na *-o* označujeme jako predikativa nebo adverbia stavová (do stejné skupiny spadají ještě adverbia modální). Kategorie teploty hraje důležitou roli ve vyjadřování stavů přírodních, tělesných, ale i emocionálních: *je (mi) horko / je mi studno* (podle PMC, 2008, s. 340).

¹¹ Není samozřejmě oblastí jedinou. SSČ uvádí jako primární význam u slov *teplý* a *studený* ‚mající mírnou / nízkou teplotu‘ a ‚vyvolávající pocit tepla / zimy‘ (*teplá / studená voda, teplá / studená kamna* apod.). Lexém *teplý* můžeme použít i v případě, že předmět danou vlastnost nemá, ale dokáže nám způsobit zmíněný pocit: *teplé oblečení* (SSČ význam definuje jako ‚chránící před zimou‘).

II. Pojmová dvojice TEPLŮ – CHLAD v systému binárních opozic

Již jsem se zmínila, že polský směr kognitivní jazykovědy považuje ve svém přístupu za důležité, že skrze jazyk můžeme svět interpretovat a hodnotit. Jazyk je nástrojem hodnocení, které je jedním ze základních znaků jazykového obrazu světa, přičemž „lidskost“ je v něm nejvyšší hodnotou (srov. Bartmiński, 2000, s. 21; Vaňková a kol., 2005, s. 54). S opozicí LIDSKÝ – NELIDSKÝ těsně souvisí další významná opozice, další důkaz antropocentrismu: VLASTNÍ – CIZÍ.¹² Naše zkušenost je tedy významně strukturována protikladnými hodnotami. Igor Němec ve svém článku o předkřesťanském a křesťanském modelu světa v jazyce píše, že „z jevů majících závažný rys společný jsou ve vědomí lidí nejtěsněji asociovány jevy protikladné“. Pojmové protiklady se v jazyce projevují jako sémantické opozice (1994, s. 263–264). Němec v článku popisuje systém opozic, který podle teorie ruských badatelů Ivanova a Toporova konstituoval model světa starých Slovanů. Kromě již uvedených jsou to např. opozice ŠTĚSTÍ – NEŠTĚSTÍ, SLUNCE – MĚSÍC, OHEŇ – VLÁHA, DEN – NOC, JARO – ZIMA. Nejvýše postavena byla opozice SAKRÁLNÍ – PROFÁNNÍ. Křesťanský model světa přináší nové opozice, především etický protiklad dobra a zla, některé staré opozice přehodnocuje a vyjadřuje jimi nové duchovní hodnoty: např. ROVNÝ – KŘIVÝ (tamtéž, s. 264–265).

Výše jmenované pojmové dvojice tvoří systém vzájemně propojených opozic. Podobný systém binárních opozic uspořádala pro polštinu Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska na základě výzkumu žánru lidového snáře (2010, s. 310–316). Hlavním smyslem fungování tohoto žánru je opět hodnocení – chápání elementů světa jako „dobrých“ nebo „špatných“ (tamtéž, s. 310). Hodnoty podle autorky tvoří určitou strukturu, na jejímž základě je dělí do pěti skupin. V rámci těchto skupin se hodnoty sdružují do opozitních párů, v nichž je jeden člen vždy hodnocen kladně a druhý záporně. Na vrcholu hodnotové hierarchie stojí pojmy ŽIVOT a ZDRAVÍ, které vytvářejí páry s pojmy SMRT a NEMOC a patří mezi tzv. hodnoty vitální (viz tamtéž, s. 314–315). Jako zásadní a zastřešující se jeví právě opozice ŽIVOT – SMRT, s níž úzce souvisejí zkoumané pojmy TEPLÝ a STUDENÝ. Podstata je opět fyziologická – když organismus zemřelého přestane pracovat, klesá postupně jeho tělesná teplota. Stejně je to exponováno v jazyce – svědčí o tom například dysfemismy: *ten už je studený, ještě ani nevychládnul* apod. Teplo je v našem jazykovém obrazu světa naopak spojováno se životem.

¹² O této opozici detailně pojednala A. Pajdzińska ve stati Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“ (2007, s. 27–44).

Je považováno za něco základního a „normálního“ – jazykovým dokladem může být možnost použití adjektiva *teplý* v neutrálním významu – nepříznakově se zeptáme spíše: *Jak je ta voda dnes teplá? (ne studená)*.¹³ Výhradně pozitivně je teplo vnímáno, jedná-li se o stav mezi zimou a horkem – tedy teplo podobné teplotě našeho těla, tzv. „lidské teplo“ (srov. Pajdzińska, 2000, s. 205). Jak uvidíme dále, vyšší teploty nemají pouze kladné konotace.

Konceptualizace opozice ŽIVOT – SMRT se děje prostřednictvím dalších opozic, ke kterým můžeme vztáhnout i pojmy TEPLÝ – STUDENÝ. Jednou z nich je opozice SVĚTLÝ – TMAVÝ. Světlo a teplo jsou v našem konceptuálním systému těsně provázány – jejich prototypickými nositeli (a reálnými zdroji) jsou slunce a oheň (srov. Vaňková a kol., 2005, s. 224–226). Obě tyto entity figurují i ve staroslovanských opozicích Ivanova a Toporova a můžeme se domnívat, že patřily k základním pojmům, které konstituovaly obraz světa našich předků. Zatímco slunce si spojujeme s teplem, o měsíci uvažujeme opačně: *chladný svit měsíce*. Slunce a světlo představují důležitý atribut dne, měsíc a tma noci, den se pojí s bděním, noc se spánkem. Všechny tyto protiklady můžeme vztáhnout k dvojici ŽIVOT (*spatřit světlo světa, probudit k životu*) a SMRT (*usnout věčným spánkem, svíčka jeho života dohořívá*). Prvně jmenované členy opozic si pak spojujeme spíše s aktivitou, radostí, mládím, naproti tomu druhé s pasivitou, pesimismem, bolestí, stářím; rovněž odpovídají důležité opozici ZDRAVÍ – NEMOC, jak jsem již zmínila výše.¹⁴ V konceptu orientačních metafor je první skupina pojmů spíše NAHOŘE, druhá DOLE (srov. Lakoff, Johnson, 2002, s. 26–30). Velmi důležitou se ve vztahu k výše popsanému jeví sémantická oblast barev a opozice BAREVNÝ – NEBAREVNÝ.¹⁵ Prototypem barevnosti je červená, asociující život. Vnímáme ji prostřednictvím dalších dvou prototypů – krve a ohně (podle Vaňková a kol., 2005, s. 201). Druhé skupině pojmů odpovídá spíše bledost a pojí se k ní barvy jako modrá nebo zelená, spadající do skupiny, pro niž se ustanovil termín *studené barvy*. Naproti tomu červená

¹³ Ve srovnání s významy slova *studený* obsahuje slovníkové heslo *teplý* právě tento význam navíc. V SSČ je definován jako ‚mající určitou teplotu‘ a uveden na druhém místě po ‚mající mírnou teplotu, vyvolávající pocit tepla‘. V jazyce se ale nejedná o ojedinělý jev – jde o vlastnost některých kvalitativních adjektiv – srov. *starý, vysoký, dlouhý* apod. (viz např. Encyklopedický slovník češtiny, 2002).

¹⁴ Vztah opozic ZDRAVÍ – NEMOC a TEPLÝ – STUDENÝ je relativizovaný již zmiňovanou vzrůstající tělesnou teplotou jako projevem obrany organismu proti nemoci. Opět se potvrzuje, že teploty vzdalující se „normální“ teplotě našeho těla konceptualizujeme odlišně. Běžné „lidské“ teplo do popisovaného systému opozic zapadá – odpovídá stavu zdravého člověka, zatímco ochlazování a stydnutí je spjato s umíráním (kupříkladu i v přírodě).

¹⁵ Stranou ponechávám členy opozice BÍLÝ – ČERNÝ, které nespádají do kategorie barev. Pojem ČERNÝ můžeme vnímat jako ekvivalentní k TMAVÝ, zaujímající stejné místo v systému opozic. BÍLÝ se zde pojí s nebarevností a bledostí, a tak asociuje spíše NEMOC, SMRT a také CHLAD.

a žlutá¹⁶ jsou označovány jako *teplé barvy*.¹⁷ Teplé i studené barvy mají své prototypické nositele, kteří často asociují jedno ze čtyř ročních období, jež jako Středoevropané rozlišujeme.

Jako lidé vnímáme čas cyklicky a v ročním cyklu dochází ke střídání studených a teplých období. Děje v přírodě motivovaly chápání jednotlivých ročních období ve spojení s narozením a životem (jaro, léto) nebo umíráním a smrtí (podzim zima).¹⁸ Stejně bývá konceptualizován i běh lidského života – např. *podzimem života* rozumíme stáří apod. (tamtéž, s. 217–218). Že chladná a teplá období roku měla na život našich předků zásadní vliv, můžeme vysledovat i z etymologie a posunu významů některých slov. Výrazněji zakotveno je v našem pojmovém systému teplé období roku (nejspíš právě proto, že znamenalo obrodu a životadárnost). Svědčí o tom etymologie slov *jaro* a *léto* (viz Rejzek, 2001). Praslovanské **jaro*, **jarъ*, **jarь*, **jara* souvisí s gótským *jēr* (a tak německým *Jahr* a anglickým *year*) s významem ‚rok‘. Jeden z možných výkladů etymologie slova *léto* uvádí souvislost s litevským *lētās* s významem ‚mírný‘, ‚klidný‘ (tedy ‚mírné roční období v protikladu k zimě‘). Ve většině slovanských jazyků dochází k významovému posunu ‚léto‘ → ‚rok‘, názvy teplých ročních období se postupně ustanovily jako označení celého (ročního) cyklu (*dva roky*, tj. *dvě léta*). U Jungmanna nacházíme důkaz těsné souvislosti výrazů *teplo*, *léto* a *rok* – *teplo* si zachovává význam ‚léto‘ (→ ‚rok‘): ‚(w rybářské řeči) – Rybnjk na dwě, na tři tepla, tj. který se we dwau, we třech letech lowj‘.

Zkušenosti našich předků se střídáním ročních období a s nimi spojenými změnami v přírodě jsou reflektovány v útvaru lidové slovesnosti označovaném jako pranostika. Některé se v naší kultuře uchovaly do dnešních dnů – např. období několika dnů před 15. květnem je označováno jako čas *zmrzlíků* nebo *ledových mužů* a váže k sobě pozorování, že jde před létem o poslední dny, kdy může mrznout (dokladem je např. pranostika *Pominou zmrzlíci, pominou mrazíci*). Podle tohoto předpokladu se ještě dnes řídí vysazování některých plodin.¹⁹

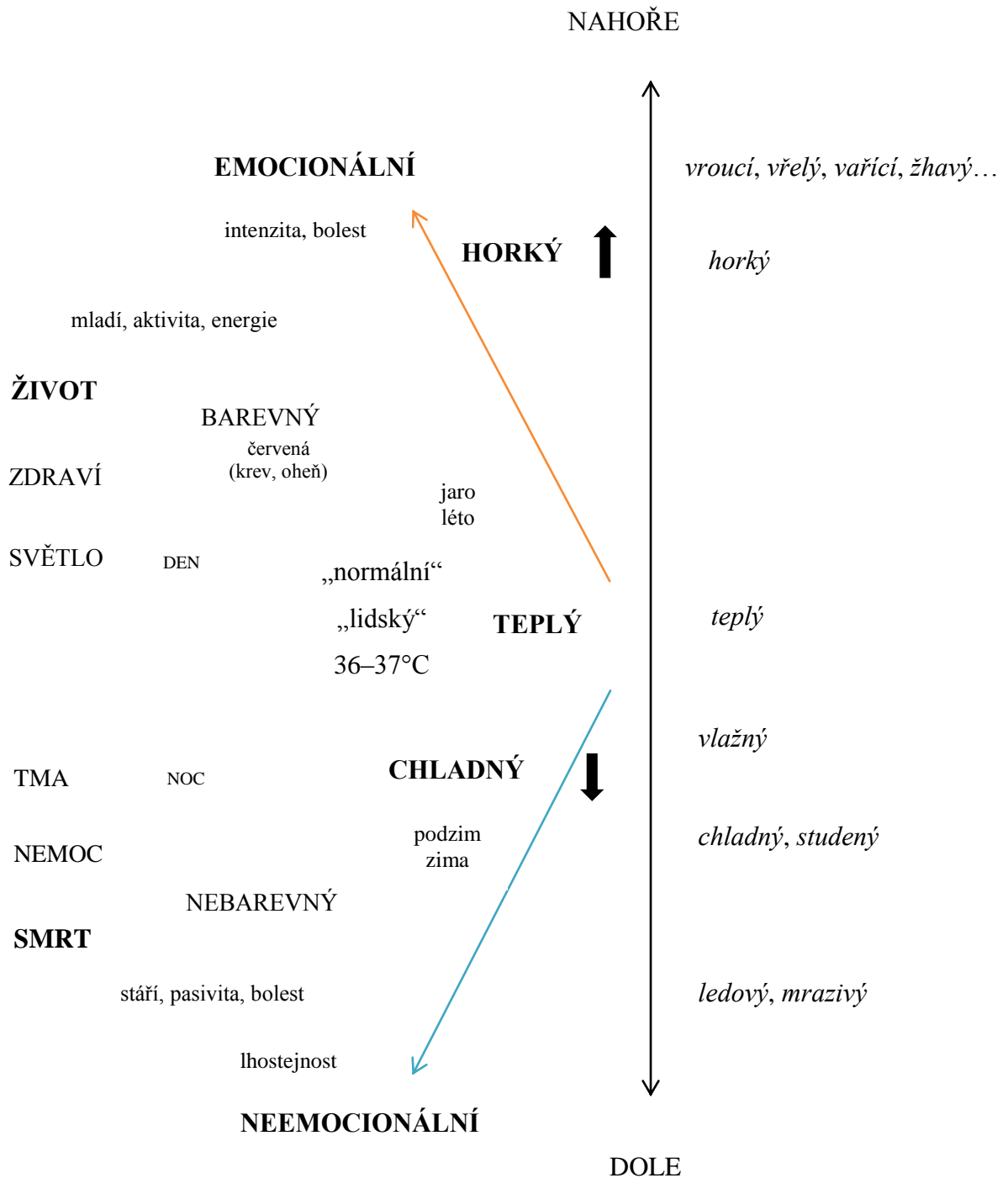
¹⁶ Žlutá ovšem nezaujímá v českém jazykovém obrazu světa jednoznačné místo – viz Vaňková a kol., 2005, s. 217–238.

¹⁷ Výše popisovaný systém vzájemně provázaných pojmových protikladů lze načrtnout do přehledného schématu – viz strana 17; pro srovnání např. Vaňková a kol., 2005, s. 214 a 215.

¹⁸ Takové chápání běhu roku se promítlo do některých rituálů – např. vynášení Smrtky na konci zimy.

¹⁹ Užitečnou populárně-naučnou prací zabývající se pranostikou je kniha Zdeňka Vašků Velký pranostikon (2002), která kromě rozsáhlé sbírky pranostik obsahuje i teoretické zpracování této problematiky.

Schéma: Pojmy z oblasti teploty v systému vzájemně provázaných opozic:

III. Teplota jako zdrojová oblast

1. Teplota v konceptualizaci emocí

V úvodu jsem několikrát zdůraznila, že v základech teorií kognitivní jazykovědy stojí tvrzení, že nefyzické jevy konceptualizujeme na základě jevů fyzických. Vyhledáme-li v rejstříku Hallerova Českého slovníku věcného a synonymického výrazy ze sémantického okruhu teploty, zjistíme, že většina odkazů směřuje k 3. dílu tohoto slovníku (1977), který obsahuje hesla vztahující se k duševní (emocionální) stránce člověka.²⁰ Emocionální zkušenost patří mezi základní druhy lidské zkušenosti, ale její prožitek není primárně založen na fyzické bázi. Emoce proto konceptualizujeme pomocí metaforicko-metonymických procesů (srov. Pajdzińska, 2000, s. 202).

1.1. Metonymie v konceptualizaci emocí

V rozlišování jednotlivých emocí je sice důležitá kognitivní složka – naše interpretace daného stavu (srov. Nakonečný, 2000, s. 235) –, nicméně prožitek emoce bývá doprovázen určitými vnitřně pociťovanými i navenek viditelnými tělesnými změnami. Tyto změny často jazykově reflektujeme a (viz úvod) – jedna fyziologická změna zastupuje komplexní emoci. Podstatnou roli v konceptualizaci emocí tak hraje metonymie. Kövecses tento princip formuloval takto: PROJEVY STAVU ZASTUPUJÍ STAV (EFFECTS OF A STATE STAND FOR THE STATE; 2000, s. 134).

Nakonečný o fyziologických změnách říká, že „jsou ukazateli emocionálního vzrušení, nikoli však obsahu cítění, neboť souvisí především s aktivací organismu“ a „mají povahu vrozených reflexů“ (2000, s. 153). Vedle svalového napětí, mrkání, vylučování slin, změn krevního tlaku, dýchání a činnosti srdce mezi fyziologické projevy řadí změnu teploty kůže, závisející na stahování cév a na teplotě krve a těla (tamtéž, s. 154). Roztahování a stahování cév je patrné například v obličeji tím, že se do roztažených vlásečnic nalévá více či méně krve, a člověk tak může například *zrudnout vzteky* nebo *zblednout závistí*. Nahrnutí „teplé“ krve k povrchu těla, nebo naopak její nedostatek pak můžeme pociťovat i jako náhlý nával tepla či chladu – *oblilo ho horko, zamrazilo ho* (Myslivoček, 2003, s. 110–111). Dalším fyziologickým projevem je pocení kůže (při prožívání vzrušení, úzkosti, námahy i strachu) – *na čele mu vyvstal studený pot*.

²⁰ Jako Přílohu č. 2 přikládám kopie z rejstříku pro výrazy *chlad*, *teplo*, *oheň* a *hořet*.

1.2. Schéma silového působení v konceptualizaci emocí

Emoce jsou psychické procesy, které již podnítily vznik mnoha definic, teorií a pokusů o klasifikaci, a to v různých vědeckých disciplínách včetně kognitivní jazykovědy. Zoltán Kövecses ve své práci *Metaphor and Emotion* (2000) předpokládá, že emoce vznikají z jistých příčin, a na druhou stranu jsou příčinami určitých reakcí. Emoce tedy obecně chápeme jako příčinu (cause) vyvolávající nějakou odezvu (response).²¹

V souladu s metaforou PŘÍČINY JSOU SÍLY (kterou původně pro angličtinu formuloval G. Lakoff jako CAUSES ARE FORCES; převzato z Kövecses, 2000, s. 52) můžeme emoce konceptualizovat jako síly (forces), které vedou k určité reakci nebo mají určitý efekt. Základní metaforu, která strukturuje naše chápání emocí, můžeme pak formulovat jako EMOCE JSOU SÍLY (EMOTIONS ARE FORCES; tamtéž, s. 61). Podstatou této metafory, která hraje v konceptualizaci lidských emocí hlavní roli, je tzv. schéma silového působení (the force schema) – jedno ze základních schémat strukturujících náš konceptuální systém (viz tamtéž, s. 61–62). Toto schéma počítá s existencí dvou entit vynakládajících určitou sílu při vzájemné interakci. První entita svou sílu buď dokáže dát najevo a „zvítězí“, nebo se „neubrání“ a je přemožena. V souladu s tím druhá entita buď překoná tu první a způsobí určitý efekt, nebo se jí nepodaří vyvinout dostatečnou sílu a je potlačena. Pro popis schématu přebírá Kövecses charakteristiku Leonarda Talmyho²², který první entitu označuje jako bojovníka (pozice Agonist) a druhého jako protivníka (pozice Antagonist; tamtéž, s. 62).

1.3. Zdrojová oblast TEPLOTA ve variantách metafory EMOCE JE SÍLA

Obecná metafora (generic-level metaphor) EMOCE JE SÍLA je vnitřně diferencovaná na různé konkrétnější metafory na nižší úrovni (specific-level metaphors), které se mohou týkat pouze určitých aspektů naší emocionální zkušenosti. Pátou kapitolu své knihy věnuje

²¹ Překlady anglických a polských citací a termínů jsou moje vlastní (pokud není uvedeno jinak) a byly pořízeny pro účely této práce. Nejdříve vždy uvádím co nejvhodnější český ekvivalent, v závorce originální znění.

²² Úplné znění Talmyho definice, jak ji uvádí Kövecses (s. 62): „Základním rozdílem, který zde jazyk vymezuje, je odlišná role dvou entit vynakládajících sílu. Jedna z entit je zvolena jako ústřední – klíčové je, dokáže-li tato entita při interakci prokázat svou sílu, anebo je naopak přemožena. U druhé entity je souvztažně zvažován účinek na tu první, buď ji překoná, nebo ne.“ (The primary distinction that language marks here is a role difference between the two entities exerting the forces. One force-exerting entity is singled out for focal attention – the salient issue in the interaction is whether this entity is able to manifest its force tendency or, on the contrary, is overcome. The second force entity, correlatively, is considered for the effect that it has on the first, effectively overcoming it or not.)

Kövecses (2000, s. 61–86) právě těmto „submetaforám“, z nichž jsou pro mou práci relevantní dvě, které se týkají teploty.

První z nich je metafora EMOCE JE TLAK V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ (EMOTION IS PRESSURE INSIDE A CONTAINER).²³ Zvyšování tlaku substance (plynu, tekutiny) implikuje, že se zvyšuje i její teplota. To je předpokladem pro metaforu EMOCE JE SUBSTANCE ZAHŘÍVANÁ V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ. Známým příkladem je metafora HNĚV JE KAPALINA ZAHŘÍVANÁ V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ. Pro angličtinu je formulována jako ANGER IS A HOT FLUID IN CONTAINER, ale Kövecses ukazuje, že se jedná o velmi univerzální metaforu (tamtéž, s. 148–156). V češtině o této metafoře pojednala například Lenka Bednaříková v článku *Obraz HNĚVU v českém jazyce* (2003, s. 32–36).

Druhou pro mou práci významnou pojmovou metaforou, která spadá pod obecnější metaforu EMOCE JE SÍLA, je metafora EMOCE JE OHEŇ (srov. Kövecses, 2000, s. 75–77).

Zaměříme-li se na zdrojové oblasti v těchto metaforách, ukazuje se, že širokou zdrojovou oblast teploty lze členit na další podoblasti – nejproduktivnější budou patrně zdrojové podoblasti TEPLO / CHLAD a především podoblasti PŮSOBENÍ HORKA (zkráceně HORKO) a OHEŇ, které se uplatňují v těchto dvou „submetaforách“. Na obě se nyní podívám blíže s oporou v českém jazykovém materiálu.

1.3.1. EMOCE JE SUBSTANCE ZAHŘÍVANÁ V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ

Podle této metafory je člověk pociťující emoci konceptualizován jako nádoba naplněná nějakou substancí (kapalinou nebo plynem), emoce odpovídá této substancí, zahřívání a zvyšujícímu se tlaku v nádobě odpovídá intenzita emoce, snaha udržet substancí v nádobě koresponduje s pokusem o zvládnutí emoce a substance unikající z nádoby efektu způsobenému emoci (srov. Bednaříková, 2003, s. 33).

Proces mapování ze zdrojové oblasti do cílové na základě výše popsaného schématu silového působení probíhá následovně: substance (Antagonist) podléhá změně (zvyšování) tlaku na nádobu (Agonist), tento tlak působí (force tendency of Antagonist) a nádoba mu odolává (force tendency of Agonist), což se buď povede (the resultant inaction due to a stronger

²³ Metafory nádob (Container Metaphors) jsou jedny ze základních lakoffsko-johnsonovských ontologických metafor a vycházejí z toho, že naše tělo je ohraničené a od ostatního vnějšího světa oddělené. Tuto orientaci „uvnitř“ – „vně“ pak přenášíme na ostatní ohraničené objekty (Lakoff – Johnson, 2002, s. 43).

Agonist's resistance), nebo nepovede a substance uniká ven z nádoby, příp. dochází i k výbuchu (the resultant action due to a stronger Antagonist's force). V cílové doméně se emoce ocitá v roli protivníka (Antagonist), který útočí na naše racionální uvažování (Kövecses zde používá výraz „the rational self“), které je logicky v pozici bojovníka (Agonist). Intenzita emoce narůstá, a pokud se člověk neubrání zvyšujícímu se emocionálnímu tlaku, síla onoho „rozumného já“ je potlačena a dochází k reakci, která je projevem dané emoce (podle Kövecses, 2000, s. 65–66).

Jak jsem již zmínila v češtině (i dalších jazycích) je takto konceptualizován hněv, projevem jsou metaforická vyjádření: *dohřál se, všechno se v něm vařilo, vřela mu krev v žilách*²⁴ apod. Naše zkušenost s chováním kapaliny nebo plynu zahřívány v nádobě (var, kypění, výbuch aj.) a příslušná pojmová metafora umožňují existenci mnoha dílčích jazykových metafor. Přítomnost kapaliny v nádobě a její zahřívání až k bodu varu koresponduje s prvně uvedenými českými příklady (*v všechno se v něm vařilo* ad.). Var kapaliny doprovází její odpařování, jemuž odpovídají např. vyjádření *vzteky mu jde pára z uší, vypustit páru* („v důsledku nahromaděného vzteku“ – SČFI, III). Další zkušenost s vroucí kapalinou je reflektována ve výrazech *vybublat, vypěnit, vzkypět vzteky* atp. Extrémní reakce při nahromadění a náhlém uvolnění vzteku (emocionální síla překonala „racionální já“) je chápána jako vylití kapaliny, výbuch nebo poškození nádoby: *vylít si na někom zlost, vybouchnout zlostí, puknout vzteky* apod. Následně se věci vracejí do normálu, vztek odeznívá a umožňuje člověku tzv. *vychladnout*. Přípustná je i druhá eventualita – emoce je potlačena – můžeme například *udržet svůj hněv pod pokličkou* (podrobně viz Bednaříková, 2003, s. 34; příp. Kövecses, 2000, s. 130–163).

1.3.2. EMOCE JE OHĚŇ

Proces, při němž se člověk prožívající danou emoci brání (Agonist's force tendency) působení emoce (Antagonist's force tendency), je na základě metafor EMOCE JE OHĚŇ konceptualizován jako vystavení a odolávání žáru nebo zasažení plameny (např. *být spalován vášní, planout hněvem, hořet nedočkavostí*). Metafora také strukturuje celý proces prožívání

²⁴ V tomto frazému vystupuje krev jako substance, která se zahřívá a působí na tělo člověka (nádobu). Krev se ale vyskytuje také v řadě pojmenování fyziologických projevů hněvu (i jiných emocí), a to buď přímo (*krev mu vstoupila do tváře*), nebo jako červená barva, jejímž je prototypem (*zrudnul jako krocan*). Pro některé emoce je příznačnější odkrvení a blednutí (*zblednout závistí / strachem* aj.). Krev také představuje substanci, která určuje charakter a temperament člověka (*horkokrevný / chladnokrevný, krev není voda, být stejná krevní skupina* apod.) Jak se krev a červená barva vztahují k pojmům, jako jsou BAREVNOST, ŽIVOT, ZDRAVÍ aj., jsem popsala v úvodu a načrtla do schématu na straně 17 (srov. např. Vaňková a kol., 2005, s. 209).

emoce – její vznik (*podnítit něčí zvědavost, zahořet láskou*), narůstání intenzity (*být sžírán plameny vášně, planout nenávistí*), kontrolu a zánik (*pohasnutí citu, vzájemné ochladnutí* apod.). Dále tato pojmová metafora umožňuje existenci genitivních metafor typu *plamen lásky, oheň nenávisti* ad. (srov. Pajdzińska, 2000, s. 203–204).

Elementy ohně a horka jsou v našem pojmovém systému propojeny velmi těsně. Horko vnímáme prostřednictvím prototypu ohně a jak jsem již ukázala výše, je možné jej propojit i s metaforou nádoby. Kövecses sice píše, že intenzita emocí je chápána jako HORKO, ale metaforu EMOCE JE HORKO / OHEŇ vztahuje pouze ke konceptualizaci hněvu (anger), lásky (love), vášně a sexuální touhy (lust). Jak už jsme ale mohli vidět, v češtině jsou možná i vyjádření jako *hořet zvědavostí, podnítit zájem* apod. To vede k domněnce, že doména horka je důležitá pro intenzitu emocionálních prožitků obecně a umožňuje konceptualizaci většího množství emocí. Jako vhodnější se proto jeví specifitější metafora, kterou formulovala Pajdzińska pro polštinu jako INTENSYWNE UCZUCIE TO OGIENŃ, tedy INTENZIVNÍ EMOCE JSOU OHEŇ (tamtéž, s. 203).

Vzrůstající intenzita, která může vést až k destrukci, dobře ilustruje odlišnou pozici podoblastí horko a teplo v našem konceptuálním systému, na niž jsem upozorňovala v úvodu práce. Zatímco pomocí horka a prototypu ohně konceptualizujeme jak kladně (*hořet láskou* a *touhou*), tak velmi záporně hodnocené emoce (*planout hněvem, nenávistí*), doména tepla je zdrojová výhradně pro kladně vnímané (avšak méně intenzivní) pocity,²⁵ spojované nejčastěji s blízkostí jiných osob – např. *teplo domova*. Na nutnost odlišování domén HORKO (HEAT) a TEPLA (WARMTH) upozorňuje ve své knize několikrát i Kövecses (2000, např. s. 38, 76, 93, 110 ad.).

V této části práce jsem se snažila poukázat na významnou roli metafor využívajících zdrojovou doménu teploty, konkrétně EMOCE JE SUBSTANCE ZAHŘÍVANÁ V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ A EMOCE JE OHEŇ, v konceptualizaci emocí a na to, jak může pojmová metafora strukturovat celý proces prožívání emoce a jak se to projevuje v jazykových vyjádřeních. Ne všechny vybrané příklady proto pocházejí ze sémantického okruhu teploty – naše zkušenost se zahříváním kapaliny v nádobě totiž zahrnuje i „obrazy“ jako kypění, únik páry nebo výbuch a příslušná metafora strukturuje cílovou oblast emoce celistvě včetně těchto aspektů; to se odráží i v jazyce (*vyšumět, puknout vzteky* aj.)

²⁵ Jak uvidíme dále, emoce jsou definovány podle intenzity prožitku (tedy míry vzrušení) a podle kladného nebo záporného příznaku.

1.4. Klasifikace emocí

Než začnu popisovat, jak ze zdrojové oblasti teploty čerpáme při konceptualizaci jednotlivých emocí, pokusím se nastínit, které emoce by mohly představovat cílové oblasti. Literatura, o níž se v této práci opírám, nabízí několik možností, jakým způsobem a jak dopodrobna emoce klasifikovat.

Jaromír Mysliveček označuje z neurologického hlediska za základní tyto čtyři emoce: strach, zuřivost, radost a žal (2003, s. 121). Psycholog Milan Nakonečný pro svou fenomenologickou charakteristiku emocí zvolil klasifikaci akcentující vývojové hledisko – nejprve popisuje základní citové reakce: úzkost, radost, smutek, strach, hněv, pocit viny, stud, starost, empatii a tělové pocity – tj. bolest, hlad, žízeň, hnus, sexuální pocity a únavu. Dále se věnuje vývojově vyšším druhům citů, které vyjadřují vztah ke kulturním hodnotám – jsou to city etické (např. hrdost), estetické (vztahující se k esteticky hodnotným objektům) a intelektuální (zvědavost, překvapení aj.). Nakonec se zabývá sociálním cítěním – citovými vztahy k jiným lidem, a to přátelstvím, láskou, závistí a nenávistí (2000, s. 235–321). Kövecses označil v duchu tradice kognitivistických výzkumů emocí z 80. a počátku 90. let za základní tyto: hněv (anger), strach (fear), štěstí (happiness), smutek (sadness), lásku (love), sexuální touhu (lust), pýchu (pride), stud (shame) a překvapení (surprise; 2000, s. 20).

Tyto vědecké klasifikace se ale zabývají pouze základními druhy emocí a nezacházejí do detailů. Například Kövecses postupoval ve své knize tak, že pro zvolené základní emoce formuloval příslušné konceptuální metafory, zjišťoval zdrojové oblasti a jejich podrobnou analýzou docházel k obecným závěrům. Jeden z nich říká, že jedna zdrojová oblast není specifická pro jednu oblast cílovou, a dokonce ani pro doménu jedné emoce (Kövecses, 2000, s. 49). Postup v mé práci je opačný (od zdrojové oblasti k cílovým), ale v souladu s Kövecsesovými poznatky se od začátku domnívám, že se zdrojová oblast teploty bude týkat většího počtu emocí. Abych co možná nejúplněji postihla mapování do cílových domén v češtině, nechci se předem omezovat na výběr pouze některých emocí podle jedné z výše zmíněných klasifikací. Pro co nejširší záběr se mi zdá účelné držet se českého jazykového materiálu z oblasti emocí, jak ho uspořádal Jiří Haller ve 3. dílu Českého slovníku věcného a synonymického. Předpokládám přitom, že většina hesel, která stanou v centru mého zájmu, je zařazena do kapitoly Citová stránka duševního dění (Haller, 1977, s. 104–359). Tato

kapitola je dále členěna na 7 oddílů (Obecně, Duševní stavy, City egoistické, City altruistické, City estetické, City mravní, Projevy a účinky citů) a další pododdíly.

Zmíněné neurologické či psychologické přístupy k emocím jsou nicméně užitečné v obecnější charakteristice – emoce totiž definují na základě intenzity prožitku (tedy míry vzrušení) a podle kladného nebo záporného příznaku – tedy podle toho, zda jsou subjektem hodnoceny jako libé či nelibé (srov. Nakonečný, 2000, s. 111; Mysliveček, 2003, s. 121). Stejně aspekty jsou důležité i v konceptualizaci.

1.4.1. Libost, nelibost a intenzita emocí

Emoce a jimi ovlivněné situace můžeme hodnotit jako příjemné a nepříjemné – většinou danou emoci hodnotíme tak, nebo onak, ale existují i stavy, jejichž hodnocení je podmíněno situačně – kupříkladu překvapení, rozrušení ad.

V konceptualizaci nepříjemného se uplatňuje jak zdrojová podoblast HORKO, tak podoblast CHLAD – např.: *horké chvíle, zatopit / zavařit někomu, spálit si prsty, zpražit někoho pohledem, bylo mi z toho horko, její hlas ho zastudil, dostal studenou sprchu, způsobil mi mrzutosti aj.*

Zdrojové podoblasti HORKO a OHĚŇ se objevují i v konceptualizaci lásky a vášně, které chápeme spíš pozitivně, ne však výhradně pozitivně. Láska (vášeň) může být i *bolestná – spalující a ničivá*. Nacházíme tedy zřetelnou paralelu právě s ohněm. Jak jsem již zmínila, zdrojové podoblasti HORKO a OHĚŇ svědčí o tom, že tyto emoce vnímáme jako velmi intenzivní.

Naproti tomu city a emotivně podbarvené chování, které nevnímáme jako tak intenzivní, ale hodnotíme je kladně, jsou spojovány s doménou TEPLO. Často se jedná o stavy, které prožíváme v blízkosti jiných lidí, jež máme rádi. V podobných souvislostech se často používá adjektivum *hřejivý – hřejivý pocit / úsměv / pohled*. O fyziologické podstatě tohoto jevu jsem již psala výše v souvislosti s tzv. lidským teplem; teplota druhého člověka je stejná jako naše – vnímáme ji jako vlastní, jako něco dobrého, příjemného a potřebného (srov. Pajdzińska, 2000, s. 205). Potřeba lidského tepla jako jistoty se odráží například ve spojeních *teplá domova, teplo rodinného krbu, teplé hnízdečko* apod. Stejně je nejspíš motivován i frazém *sednout si do teplého* s významem ‚zaopatřit se, mít se dobře‘ – u Jungmanna se

dokonce ‚bohatý‘ objevuje jako jeden z významů slova *teplý*. Teplo bývá také spojováno s radostí a potěšením obecně: *zahřálo ho to u srdce, hřát se teplem vzpomínek / naději* aj.

Pajdzińska uvádí, že v polštině nemá výraz *teplo* nikdy negativní konotace (tamtéž). V češtině ale existuje pro homosexuály označení *teplouš*²⁶, které má hanlivý příděch. Motivaci jeho vzniku se nepodařilo dohledat, ale za možné považují vysvětlení, že v základech stojí právě asociování tepla s příjemnou blízkostí druhého člověka a z toho plynoucí významové posuny. Pejorativní příděch je spíš důsledkem společenských konvencí.

1.4.2. Emocionální klid a rozrušení

V kapitole Citová stránka duševního dění má Haller dokonce samostatné heslo pro slovo *chladný*. Jako synonyma uvádí například *klidný, rozvázný, nevzrušený, neprudký, nezlostný, nevnětlivý, zdrženlivý, střízlivý, rezervovaný, odměřený, upjatý, strohý, odmítavý* ad. Všechna tato adjektiva upozorňují u člověka na nedostatek citových projevů. Metaforu, která stojí v základech konceptualizace ‚neemocionálního‘ chování, bychom mohli formulovat jako NEDOSTATEK/NEPROJEVOVÁNÍ EMOCE JE CHLAD. Tato metafora se v našem pojmání emocí jeví jako zásadní. Přesně odpovídá chápání jevů jako protikladných – tomu, že intenzivní emocionální prožitky konceptualizujeme jako HORKO (srov. schéma s. 17).

Více než u samotného stavu klidu (např. *zachovat chladnou hlavu / ledový klid*) se doména CHLAD uplatňuje v konceptualizaci procesu uklidňování se. *Uklidnit se* znamená ‚učiniti nevzrušeným, zbavit citového, myšlenkového a p. rozrušení, neklidu‘ (PSJČ)²⁷ – vztahuje se tedy k emocím obecně a vyjádření o konci emocionálního stavu se často opakují ve vyjadřování o ústupu různých emocí: *zchladit něčí nadšení / horkou hlavu, mé nadšení pohaslo, potřeboval ledovou sprchu* ad.

Opakem emocionálního klidu a rovnováhy je rozrušení a vzrušení. Jak bylo řečeno výše, míra vzrušení hraje zásadní roli v dělení a charakteristice emocí. Vzrušení si z fyziologické podstaty nejčastěji spojujeme s milostnými prožitky, ale v různé míře

²⁶ Soubor dalších podobných výrazů (jako *bejt z Teplíc, bejt přihřátej, teplomet* aj.) lze dohledat v Ouředníkově Šmírbuchu jazyka českého (s. 74–75). Zdá se, že tato označení se objevují pouze v češtině (příp. slovenštině). Slovník nespisovné češtiny sice uvádí, že jsou převzata z němčiny (analogického *Warmer, warm sein* atp.), ale v německém úzu je běžný spíš výraz *Schwüle*.

²⁷ Významy slovesa korespondují s významy podstatného jména *klid*, jehož primární význam je v PSJČ definován jako ‚nehybnost, nečinnost, odpočinek, pokoj, ticho‘ a sekundární ‚klidnost, nevzrušenost, chladná mysl‘.

a intenzitě doprovází většinu emocionálních stavů – PSJČ uvádí u *vzrušení* tyto významy: ‚stav duševního neklidu, vyvolaný vnějším podrážděním n. i představou; rozčilení, rozechvění; rozruch, poplach‘, ale také ‚roznícení, zanícení, horování‘. Vzrušení je tedy důležitým průvodním jevem mnoha emocionálních prožitků – např. nadšení, dojetí, znepokojení, zájmu, zvědavosti ad. V souladu s tím, že je protikladem neemocionálních klidových stavů, je vzrušení konceptualizováno jako HORKO a OHENĚ, což se projevuje v mnoha vyjádřeních o emocionálních stavech a jejich projevech – *tváře mu planou vzrušením, hoří zvědavostí, je zapálený / celý žhavý do něčeho* apod.

V podkapitolách 1.1. až 1.4. jsem se věnovala jevům, které jsou pro konceptualizaci emocionálních stavů a prožitků platné obecně. V následujících podkapitolách se zaměřím na jednotlivé emoce, u nichž se podařilo zjistit konceptualizaci prostřednictvím zdrojové oblasti teploty.

1.5. Etymologie názvů emocí

Při procházení 3. svazku Hallerova slovníku se ukázalo, že již názvy některých emocí mají svůj původ ve výrazech ze sémantické oblasti teploty.

Prvním příkladem je etymologie slova *vzteky* – výklady v Rejzkově i Machkově slovníku se shodují na původu od *téci*, resp. staročeského *vztéci se*. Machek uvádí, že sloveso se týkalo tečení rozbouřené vody a v chování člověka už ve staročeštině znamenalo ‚bláznití‘ – za možný považuje i Šmilauerův výklad, že staročeské *vztiekati se* vlastně vyjadřovalo nahnutí krve do hlavy. Rejzek význam původního slovesa interpretuje jako ‚vylít se vzhůru‘. Celý výklad dobře koresponduje s metaforou HNĚV JE KAPALINA ZAHŘÍVANÁ V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ. Původ synonyma *hněv* je nejistý, ale jako jeden z výkladů připouští Machek i Rejzek souvislost praslovanského **gněvb* a **(g)nětiti s nítiti* (Machek: ‚roz-, za-nítiti něčí hněv, roznítit se hněvem‘; Rejzek: ‚zapálení, roznícení myslí‘). Rejzek tuto variantu označuje za významově přijatelnou, ale výklad zpochybňuje z hlediska slovotvorného.

Významově i etymologicky blízký *hněvu* je povahový rys označovaný jako *vznětlivost* – jak upozorňuje Rejzek, jmenné deriváty tohoto slovesa jsou spíše novější, protože v Jungmannově slovníku nalezneme pouze sloveso *vznítiti* (odvozené právě od slovesa *nítiti* předponou *vz-*).

Dalším podobným pocitem, vystihujícím však spíš povahu nebo momentální náladu člověka, je *mrzutost* (příp. *rozmrzelost*). Název této vlastnosti se tentokrát váže k doméně chladu a je odvozen od adjektiva *mrzutý*, které má původ ve slovesu *mrzet*. Základ slovesa je všeslovanský a nese významy jako ‚nenávidět, nemít rád‘. Staročeské *mržeti* znamenalo ‚hnusit se, být protivný, nemilý‘. V dalším výkladu se Machek a Rejzek rozcházejí. Rejzek udává, že praslovanské **mьrzi/*mьržeti* nejspíš souvisí s *mrznout* a *mráz*, a to tak, že původní význam byl asi ‚mrazit‘ – ‚být protivný nepříjemný‘ (analogicky k pocitu, který člověku způsobuje zima). Ke stejnému významovému posunu došlo i u slova *stud* – dnešní význam ‚hanba‘ je přes ‚nepříjemný pocit‘ přenesen od původního významu ‚chlad, mráz‘, s nímž se pojí i etymologie adjektiva *studený*. Machek neuznává ani souvislost *mráz* – *mrzutý*, ani *studený* – *stud*. Rejzkův výklad zde uvádím podrobněji, protože z hlediska vztahu zdrojové domény teploty a cílové domény emocí se jeví jako přijatelný.

Další emoci, jež odkazuje k doméně horka již svým názvem, je *žárливость*. Rejzek do slovníku zařadil sloveso *žárlit*, které pokládá za odvozeninu podstatného jména *žár* z indoevropského základu **g^hher-* s významem ‚teplý, horký‘. Ze stejného základu pochází i *hořet* nebo *požár*. Nabízí se i možnost, že slovo bylo přejato z polského *żarliwy*, tj. ‚horlivý‘, s významovým posunem. Machek uvádí ještě alternativu, že starší formou adjektiva *žárlivý* mohl být jihočeský nářeční tvar *žádlivý* od *žádati* s významem ‚chtivý (lásky)‘. Za logický pak považuje posun od chtivosti k žárlivosti i horlivosti.

U *horlivosti* se oba slovníky shodují na původu v praslovanském adjektivu **gorьlivъ* (jako ‚horoucí, hořící, zapálený‘ o ohni) a na následném přenesení významu do oblasti duševní a vzniku příslušného slovesa. K podobnému posunu došlo i v případě slov *vroucnost*, *vroucí* (od *vřítí*).

Etymologickou souvislost se slovesem *hořet* vykazuje také substantivum *hoře* (synonymum pro *smutek*, dnes již spíše knižní) – praslovanské **gor'e* má stejný základ jako *hořet*. Rejzek také uvádí, že významový posun od ‚hořet, pálit‘ k ‚bol, zármutek‘ je běžný a dochází k němu například v ruštině.

1.6. City altruistické

1.6.1. Láska

Kövecses píše, že láska je pravděpodobně nejvíc „metaforizovanou“ emocií z toho důvodu, že se nejedná pouze o cit, ale i vztah (2000, s. 27; podobně Nakonečný, 2000, s. 311). V etymologii slova láska se potvrzuje, že v základu konceptualizace emocií stojí smyslové vjemy – základ je všeslovanský a vychází z praslovanského *laskati* s významem ‚lichotiti‘ nebo ‚mazliti‘ (viz Machek, 1971; Rejzek, 2001). Machek upozorňuje na souvislost s polským *głaskać*, tj. ‚hladit‘.

Tradičně se rozlišuje více druhů lásky – např. mateřská, sourozenecká, láska k vlasti, k bližnímu a láska milenecká (o erotické lásce pojednávám v následující podkapitole). Výkladové slovníky vydělují jako samostatný význam ‚milostný cit ženy k muži‘, ale uvádějí jej až na druhém místě. Primární význam je definován jako ‚vřelý cit náklonosti, přichylnosti, obliby‘ (podle SSJČ).

Výraz ze sémantické oblasti horka *vřelý* se tedy objevuje už v definici lexikálního významu slova. Výběr tohoto adjektiva při charakteristice lásky rozhodně není náhodný – už u Jungmanna nalzáme u slovesa *wařiti se* význam ‚taužiti po kom, na něho stále mysliti‘. Druhého člověka můžeme milovat *vroucně*, lásku často označujeme jako *horoucí cit*, dáváme jí přívlastky jako *vroucí*, ale i *plamenná* nebo *ohnivá*. Právě zdrojová podoblast oheň se na konceptualizaci lásky podílí nejvýznamněji, o čemž svědčí následující hojně užívaná slovní spojení: *přeskočila mezi nimi jiskra, milostné vzplanutí, (za)hořel láskou* apod. Spojení emocionálních prožitků se slovesem *hořeti* je také hojně doloženo již v Jungmannově slovníku – např. *hořeti milostj, milovánjm, láskau, žádostj*. Za orgán lásky považujeme především srdce: *v jeho srdci vzplanul mocný plamen (lásky)*.

Z těchto příkladů vyplývá, že lásku vnímáme jako intenzivní emocionální prožitek a konceptualizujeme ji pomocí schématu silového působení a metafory LÁSKA JE HORKO / OHEŇ. Již jsem vysvětlila, že tato metafora umožňuje chápání celého procesu prožívání citu. Analogicky k tomu láska *chladne* a *pohasíná* atp.

Nakonečný uvádí, že řada autorů, kteří tematizují fenomén lásky, rozlišuje lásku a zamilovanost (2000, s. 314), ale z jazykového hlediska (resp. pro mou práci) tento rozdíl nijak zásadní není – zamilovanost je ‚vzplanutí k někomu mileneckou láskou‘ (SSČ) a tento

význam de facto odpovídá druhému významu slova láska – ‚milostný cit mezi mužem a ženou‘ (srov. PSJČ, SSJČ, SSČ).

1.6.2. Vášeň

Neutrální význam (ve slovníku uváděný na prvním místě) je ‚prudké citové hnutí myslí, zpravidla rozumem nekontrolované‘ (SSJČ). Již ve svém základním významu v sobě vášeň nese sémantický prvek intenzity (‚prudké citové hnutí‘) – tomu odpovídá množství synonym motivovaných podoblastmi OHEŇ a HORKO, která uvádí Haller pro vášeň a vášnivost: *var, zápal, rozpálení, vzplanutí, zážeh, vyšlehnutí, výbuch; horkokrevnost, vznětlivost, zanícenost, zapálenost, ohnivost*. Vášeň může být *spalující, sežehující, výbušná*; svou vášeň můžeme *rozdmýchat, zažehnout* a jejím působením *se rozohňovat, vzplanout, vybouchnout, hořet...*

Vášeň se může projevovat i jako ‚silná záliba v něčem‘, ale nejčastěji jí rozumíme vášeň milostnou – tento význam SSJČ definuje jako ‚prudká, zvláštní milostná náklonnost‘. Pro vyjádření o ní často používáme výše zmíněné lexikum, např.: *žár vášně, spalující vášeň, zahořet chtíčem, vzal si ji v náhlém vzplanutí* atp.

Duševní a tělesná láska jsou těsně propojeny, což se odráží i v některých jazykových vyjádřeních, u nichž ne vždy striktně rozlišujeme, zda je použijeme tak či onak (např.: *vzplanout pro někoho, být jako v ohni, být do někoho celý žhavý, zapalují se jí lýtka* apod.).

Velmi frekventované je užívání lexika ze sémantické oblasti teploty v popisech sexuálního aktu: *horké polibky, horké rty, žhavé doteky, planoucí pohled, rozpálené tváře, vroucí polibky, žár těl* aj.

O lásce i o (milostné) vášni se vyjadřujeme jako o ohni a procesech způsobovaných vysokou teplotou – horkem. Většina z výše uvedených výrazů přímo reflektuje naši tělesnou zkušenost prožitku vzrušení, s nímž vášeň přímo souvisí (viz podkapitola 1.4.2.) – konceptualizace lásky a vášně nestojí pouze na metaforických, ale i metonymických základech.

1.6.3. Žárlivost a závist

Podle psychologů je žárlivost významným doprovodným jevem lásky a vykazuje mnoho shod se závistí (srov. (Nakonečný, 2000, s. 315). Toto hledisko patrně zohlednil i Haller, v jehož slovníku tvoří závist spolu s žárlivostí jeden pododdíl altruistických citů.

Už definice ve výkladových slovnících napovídají, že jde o komplikovanější emoce. Např. v PSJČ je žárlivost definována jako ‚stav vášnivé touhy po naprostém vlastnictví někoho, spojený s nenávistí ke každému možnému soku; mučivá pochybnost o něčí lásce, věrnosti, oddanosti‘. O etymologii slova žárlivost a jeho možné souvislosti s doménou teploty jsem pojednala výše, ale i o samotném prožitku žárlivosti lze hovořit jako o horku / ohni: *hoří / plane / žhne v něm žárlivost, je zmítán všemi plameny pekla žárlivosti*.

Definice závisti v PSJČ zní takto: ‚nelibý, nepřející cit, zloba nad předností, prospěchem někoho jiného‘. Propojení závisti s doménou teploty je spíše okrajové, ale v korpusu existuje několik dokladů, jako je *palčivá závist, oheň závisti*. I Jungmann uvádí, že závist (mimo jiné emoce) se může objevovat ve spojení se slovesem *hořeti – hořeti závistj*. Také u něj najdeme adjektivum *horliwý* ve významu ‚záwistiwý‘. Můžeme se domnívat, že závist není primárně konceptualizována jako OHEŇ nebo HORKO, protože neposkytuje tak silný momentální prožitek jako výše popisované emocionální stavy (ani lexikální definice – jako jediná z dosud uvedených – neobsahuje žádný sémantický prvek, který by vyzdvihoval intenzitu závisti – srov. láska: ‚vřelý cit‘; vášně: ‚prudké citové hnutí‘; žárlivost: ‚vášnivá touha, mučivá pochybnost‘). Závist představuje v našich prožitcích spíše dlouhodobější tendenci (více viz Nakonečný, 2000, s. 318–320).

Čerpání z domény ohně u žárlivosti a závisti znamená spíše intenzifikaci prožitku, není zde akcentován proces vzniku a zániku emoce – neobjevila jsem žádné doklady typu *závist / žárlivost *vyhasla, *ochladla*.

1.6.4. Nenávist

Z psychologického hlediska se jedná o velmi komplexní pocit, který kombinuje prvky silného odporu, hněvu, nepřátelství a agrese a může také zesilovat pocity žárlivosti, závisti apod. (Nakonečný, 2000, s. 320–321). Také ve výkladových slovnících je nenávist

charakterizována poměrně složitě a s využitím několika synonym – ‚silný pocit nechuti, ošklivosti, odsudku apod.; zášti, odpor, nepřátelství‘ (SSJČ).

Nenávist konceptualizujeme pomocí obou krajních pólů opozice TEPLA – CHLAD. Typičtější zdrojovou podoblastí jsou ale spíše HORKO a OHEŇ – ačkoli je nenávist opakem lásky, jazyková vyjádření o obou citech se od sebe příliš neliší: *plamenná zášť, zapálit se / zahořet / planout nenávistí* atp. U Jungmanna najdeme dnes již zaniklé *wariti nenáwist / hněw*, ale znovu i příklad *hořeti nenáwistj*. Výrazu *nenávist* dáváme přívlastky, jako je *palčivá, horká, plamenná, žhavá*, ale i *ledová* nebo *mrazivá*. Při vyjadřování o ústupu nenávisti lexikum ze zdrojové oblasti chlad neužíváme, ale při popisu některých projevů tohoto negativně hodnoceného citu ano – např. věnujeme-li někomu *chladný pohled*, je to spíše projev nepřívětivě než lhostejnosti.

1.6.5. Hněv a vztek

O konceptualizaci hněvu / vzteku jsem již částečně pojednala v podkapitole 1.3.1. a o etymologii názvu v kapitole 1.5. Podle Nakonečného je vztek silnější afektivní formou hněvu (2000, s. 259). Rozdíl reflektují i výkladové slovníky – v PSJČ je hněv definován jako ‚zlost, prudké rozhorlení‘ a vztek jako ‚prudký hněv, krajní rozhořčení‘. Konceptualizace hněvu / vzteku je v češtině velmi bohatá (svědčí o tom i rozsah hesel v Hallerově Českém slovníku věcném a synonymickém), ale žádná hierarchie se v ní neprojevuje.

Jakým způsobem se v konceptualizaci uplatňuje zdrojová podoblast HORKO, jsem již popsala výše. Analýza pojmu ANGER je již v kognitivní lingvistice známým příkladem, na němž Lakoff demonstroval korelaci mezi zdrojovou a cílovou oblastí a existenci metafory HNĚV JE KAPALINA ZAHŘÍVANÁ V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ (podle Vaňková a kol., 2005, s. 100–101). Že tato metafora z velké části strukturuje pojmání hněvu také v českém jazykovém prostředí, dobře ilustrují příklady, které jsem uváděla v kapitole 1.3.1. Podobných dokladů této metafory v češtině samozřejmě nalezneme mnohem více – například v PSJČ se jí z ukázkových vět u hesla vztek týkají hned tři: *Vztek, stud, trpkost, lítost hnaly mně krev k hlavě. Je vidět, že to v něm vaří vztekem. Baba mohla vztekem puknout.*

V konceptualizaci hněvu ale má své místo i metafora HNĚV JE OHEŇ. Svědčí o tom vyjádření jako: *být dopálený / dohřátý, rozdmýchávat hněv, rozhňovat se, roznicení hněvu,*

zápal spravedlivého hněvu atp. Mnohé výrazy ze zdrojové oblasti OHEŇ slouží pro vyjádření projevů hněvu: *rozžhavit se do běla, oči mu planuly hněvem, tváře jí hořely* apod.

Jak bylo řečeno výše, zánik mnohých emocí včetně hněvu lze konceptualizovat mj. jako ochladnutí nebo uhašení: *chladit horkou hlavu, hasit něčí hněv, potřebovat ledovou sprchu, zchladit si na někom žáhu* aj.

1.7. City egoistické

1.7.1. Strach

Nakonečný uvádí, že strach je nejsložitější emocí – je reakcí na stávající nebo hrozící nebezpečí, jeho mírnější formou je obava, naopak silnějším projevem je hrůza nebo zděšení a může vyvolávat úzkost, která je definována jako strach bez zřejmého předmětu (srov. Nakonečný, 2000, s. 255). Také definice lexikálního významu ve výkladových slovnících jsou poměrně komplikované – např. SSČ rozšiřuje definici z PSJČ do tohoto znění: ‚tísňivý pocit zneklidnění, ohrožení něčím silnějším, spojený často s představou bezmocnosti před něčím; hrůza; pocit stísněnosti, nejistoty způsobený představou, očekáváním něčeho nepříjemného, nežádoucího; bázeň, obava‘.

Ve vyjádřeních, která reflektují fyziologické projevy strachu, se uplatňuje zdrojová oblast CHLAD: *stydne mu krev v žilách, přeběhl mu mráz po zádech, polil ho studený pot, zamrazilo ho* apod.

Ze zdrojových oblastí HORKO a OHEŇ čerpáme, vyjadřujeme-li se o situacích, v nichž pocítujeme nejistotu, nějaké nebezpečí nebo podstupujeme riziko: *hra s ohněm, být v ožehavé situaci / mezi dvěma ohni, mít horkou půdu pod nohama, oblilo ho horko, spálil se* atp. O konceptualizaci nebezpečí pojednám v samostatné kapitole.

1.7.2. Stydlivost

Stydlivost a stud jsou Hallerem řazeny do kapitoly Mravnost, ale z citů egoistických je jim blízko nesmělost nebo skromnost. Stud je v PSJČ charakterizován takto: ‚nepříjemný pocit hanby vznikající z vědomí tělesné n. duševní nedokonalosti n. nenáležitosti jednání a pod.‘; stydlivost jako ‚mravní čistota, cudnost‘ a také jako ‚ostýchavost, plachost‘.

Ačkoli název je motivován zdrojovou podoblastí CHLAD (zásadní byl významový odstín ‚nepříjemný pocit‘), pro pojmenování projevů studu opět využíváme lexikum ze zdrojových podoblastí HORKO a OHĚŇ: *studem div neshořel, zapálila se jako pivoňka, uši mu hořely* apod. Tato vyjádření reflektují fyziologickou reakci rudnutí obličeje, které je dle Darwina nejlidštější ze všech výrazů emocí (podle Nakonečný, 2000, s. 272). Velmi často je červenání se spojováno právě s prožíváním studu.

1.8. Duševní stavy

V předchozích dvou podkapitolách jsem popsala, jak se zdrojová oblast teploty podílí na konceptualizaci emocí, které Jiří Haller ve svém věcně pořádaném slovníku zařadil pod hlavičku City altruistické a City egoistické.²⁸ Tyto (a jiné) emoce mohou doprovázet a ovlivňovat různé duševní stavy a chování. Naše vyjádření o emocionálně podmíněných stavech, procesech a situacích mají většinou rovněž metaforicko-metonymický charakter.

Jako nejvíc zastřešující se jeví stavy klidu a rozrušení a pocit příjemného a nepříjemného, o nichž jsem pojednala výše. Rozlišujeme ale mnoho dalších dílčích emocionálních stavů. Jejich konceptualizace se do značné míry prolíná a shoduje s konceptualizací výše charakterizovaných emocí, protože ani z hlediska prožívání nejsou plně oddělitelné – takové stavy nemají specifické fyzické projevy a jejich identifikace tedy závisí spíše na naší interpretaci v závislosti na vnější situaci, příp. našem momentálním rozpoložení apod. Protože nemají jasné vymezení, je těžké vůbec najít pro tyto stavy odpovídající označení – mnohdy je charakterizujeme spíše synonymy a nahrazujeme jedno metaforické pojmenování jiným. Jedná se o různé stavy veselí, pocity křivdy apod.

Prvním příkladem je stav, o němž Haller pojednává pod heslem *rozjařenost* – tj. stav, kdy je člověk ‚velmi bujný, živý, rozveselený, rozdováděný‘ (PSJČ). Excerpovaný materiál napovídá, že stav rozjařenosti je často spojován s alkoholovým opojením. Když mluvíme o rozjařenosti, zmiňujeme se často o jejím původci a de facto popisujeme fyzický stav, v němž se nalézáme. Zdrojovými podoblastmi jsou HORKO a OHĚŇ: *být rozohněný / rozplameněný, byl rozehřátý vínem a zpěvem, rozehřála ho muzika, byl rozpálený tancem* apod.

²⁸ Cílové oblasti v kapitole Duševní stavy odpovídají Hallerovým heslům ve stejnojmenném oddílu. Stejně jako u citů egoistických a altruistických vybírám z Hallera pouze relevantní hesla – taková, která jsou věnovaná emocím a stavům, v jejichž konceptualizace se uplatňuje zdrojová oblast teplota.

Dále se zdrojová doména HORKO objevuje v konceptualizaci stavu Hallerem označeného jako *roztrpčení* – jako synonyma jsou vedle *rozhořčení* uvedena například *rozhorlení*, ale i *rozmrzelost*²⁹ („rozhorlení“ se objevuje i v definici v PSJČ). Haller je popisuje jako stavy blízké hněvu, které hněv často doprovázejí: *mluvil rozhorleným hlasem (ve vzteku), ta urážka ho rozhorlila*. Podobná je i jejich konceptualizace: *planul nevolí, vřelo to v něm nevolí* atp.

Narazila jsem už také na to, že různě můžeme interpretovat stav vzrušení – silně si se vzrušením asociujeme například pocity nedočkavosti. Dokazuje to i definice v SSJČ, kde je adjektivum *nedočkavý* charakterizováno jako „dychtivý, žádostivý“ – žádost a vášně mohou také fungovat jako synonyma a také těsně souvisejí se vzrušením (i fyzickým). Nedočkavost je konceptualizována jako oheň: *hořet nedočkavostí, být jako na žhavém uhlí, pálí ho půda pod nohama, oči mu jiskří nedočkavostí* aj. Výrazně se zdrojové podoblasti HORKO a OHEŇ uplatňují v konceptualizaci nadšení – „radostné a horlivé vzrušení, zanícení pro něco n. někoho, entusiasmus“ (PSJČ). K tomu lze také uvést velké množství příkladů – *projevit zanícení / zápal pro věc, hořet nadšením, propadnout (sportovní) horečce, podnítit něčí zájem, pronášet plamennou řeč* a mnohé další. Podobně konceptualizujeme i dychtivost nebo horlivost – *být do něčeho zapálený / žhavý, planout horlivostí, horečně se snažit* atp.

Dalším stavem, kde se výrazněji uplatňuje zdrojová oblast teplota, je překvapení. Hodnocení stavu překvapení je do značné míry situačně zakotveno – na dané situaci záleží, jestli budeme překvapení hodnotit jako příjemné nebo nepříjemné. Neutrální význam slovesa *překvapiti* je podle PSJČ „něčím neočekávaným uvést v údiv“, hned jako další je ale uveden význam „neočekávaně vyrušiti, přistihnouti, zastihnouti, přepadnouti“, který už má negativní konotace. Zdrojová oblast teploty se uplatňuje ve vyjádřeních o tzv. nepříjemném překvapení. Objevují se obě krajní polohy: *zamrznul mi úsměv, stál jako by ho polil ledovou vodou, byla to pro něj studená sprcha, zůstal jako opařený* apod.

²⁹ Tato metaforická pojmenování dobře ilustrují splývání různých smyslových vjemů, na které jsem upozorňovala v úvodní části práce.

2. Teplota v konceptualizaci temperamentu a chování člověka

Další cílovou doménou, na jejíž konceptualizaci se podílí zdrojová oblast teploty, je temperament. Výraz pochází z lat. *temperamentum* („pravé smíšení, míra“) od *temperāre* („náležitě mísit, rozpouštět“). Tento vývoj odpovídá starověké představě, že temperament a nálada jsou výsledkem proudění tělesných šťáv. Ze stejného základu je odvozen i původně latinský název *temperatura*, který byl do češtiny převzat z němčiny. Označení *temperatura* pro teplotní stav těla vzniklo až v pozdním středověku a je nejspíš výsledkem určitých metonymických procesů. Souvisí s již několikrát zmiňovaným pozorováním, že jedním z projevů emocionálního chování (které odpovídá temperamentu člověka) je změna tělesné teploty (srov. Rejzek, 2001, humor, temperament, temperatura). Také z definic v jazykových výkladových slovnících vyčteme, že temperament člověka má vztah k jeho emocionalitě. Nejobširnější definici významu slova temperament podává SSJČ: „souhrn citových a volních znaků lidské povahy určujících chování a zvl. reakci člověka na vnější podněty; povaha, letora“ (srov. Pajdzińska, 2000, s. 209).

2.1. Temperament

Další význam slova temperament v SSJČ je „živá povaha, letora; živost“. PSJČ má v této definici navíc dokonce slovo *ohnivý* – „živá, ohnivá letora“.³⁰ K tomuto významu se vztahuje i odvozené přídavné jméno *temperamentní*, tj. „živě se projevující; živý; svědčící o temperamentu“. Temperamentní člověk je také *horkokrevný* – „vznětlivý, vášnivý, prudký, pohyblivý“ (podle SSJČ). O horkokrevných lidech říkáme, že *v sobě mají oheň, mají horoucí srdce, ohnivou povahu* aj. Pro ukvapené a nerozvážné jedince – takové, kteří *rychle vzplanou (hněvem, nadšením apod.)* používáme metonymické označení *horká hlava*.

2.2. Necitlivost a lhostejnost

Temperament je úzce spjat se vzrušivostí. Na rozdíl od zdrojových podoblastí HORKO a OHEŇ, které významně strukturují naše chápání intenzivních emocí, se zdrojová podoblast CHLAD uplatňuje v konceptualizaci emocionálních nedostatků, necitlivého jednání a chování – výrazy z této domény používáme např. při vyjadřování o lhostejnosti, necitlivosti, emocionální kontrole atp. (srov. kap. 1.4.2.). Schopnost zachovávat, nebo naopak

³⁰ Vztah pojmů TEPLA a ŽIVOT jsem popsala v úvodu a načrtla do schématu na straně 17.

nezachovávat klid může vystupovat také jako povahový rys člověka – něčí povahu můžeme například vystihnout slovem *chladný*.

Chladný člověk je takový, který jedná s rozvahou nebo je až lhostejný a bezcitný (srov. např. PSJČ). Stejný význam má i adjektivum *chladnokrevný*. Je-li člověk nepřístupný a odměřený v jednání, nespisovně bývá označován jako *studenej čumák*. O necitelných lidech říkáme, že mají *srdce z ledu*. Emocionálně nevzrušivá povaha člověka také ovlivňuje počinání v nejrůznějších situacích, kdy je schopný své emoce kontrolovat: *jednat s chladnou hlavou*, *projevit chladný rozum*, *zachovat ledový klid*, *chladnokrevně zabít* ad. Nedostatek entuziasmu a lhostejnost často vyjadřujeme negativně hodnotícím adjektivem *vlažný*,³¹ příp. jeho deriváty: *být vlažný ve víře*, *projevit vlažný zájem*, *stavět se k něčemu vlažně* apod. O dalších projevech temperamentu ve společnosti krátce pojednám v příští kapitole.

Projde-li někdo emocionálním otřesem, po němž zůstane apatický, označíme jej za *emocionálně vyhaslého*. Existuje dokonce termín *syndrom vyhoření* (*vyhasnutí*, *vyhaslosti* – podle anglického *burnout*), kterým označujeme psychický jev vyznačující se ztrátou nadšení a zájmu pro určitý úkol, příp. vykonávanou profesí (podle Wikipedie – Otevřené encyklopedie; online).

2.3. Projevy charakteru a temperamentu ve společenské interakci

Naše jednání a chování ve styku s druhými lidmi a ve společnosti vůbec bývá ovlivněno mj. i výše analyzovanými faktory – tedy temperamentem, emocemi a momentálním duševním rozpoložením. O projevech emocionálního jednání také často uvažujeme v kategoriích teploty a konceptualizujeme je v souladu s výše formulovanými metaforami. Výrazů pro popis takového chování je velké množství, často stačí v závislosti na dané situaci pouze zaměnit přívlastek: *pronést ledovým hlasem*, *věnovat někomu studený pohled* / *chladná slova*, *dočkat se chladného přijetí*, *dostat chladnou odpověď*, *obdařit někoho mrazivým úsměvem*, *udržet si chladný odstup* atd. Naproti tomu můžeme někomu přichystat *vřelé uvítání*, *projevit vřelý zájem* / *náklonnost*, *vroucí něhu* / *porozumění*, *věnovat teplý pohled*, *vyslovit nevroucnější přání*, *vřelé díky*, *sevřít ve vřelém objetí*, *vyslovit vroucí modlitbu* / *slova* / *vyznání*, *držet plamenný proslov* / *ohnivou řeč*, *oslovit plamennou výzvou* atp. Pro lhostejné,

³¹ Primární význam je ‚mírně teplý‘ (PSJČ). Charakteristika pomocí ‚teplý‘ asociuje libost – něco příjemného nebo neškodného, ale zdá se, že v přenesených významech má slovo *vlažný* v češtině spíše negativní konotace.

opatrné a nejisté reakce máme přívlastek *vlažný*: *vlažný tón, vlažná ochota / vděčnost / odpověď, vlažné přijetí / rozloučení* aj.

Stejně také můžeme charakterizovat náš postoj k něčemu anebo vztah k někomu: *zaujmout chladný / vřelý postoj, mít s někým chladný / vřelý vztah, projevovat ledový nezájem / nejrůcnější přátelství* apod.

3. Teplota v konceptualizaci nebezpečí a rychlého jednání

Že se zdrojové podoblasti HORKO a OHEŇ objevují v konceptualizaci rizika a nebezpečí, jsem naznačila v podkapitole 1.7.1. Jako příklady jsem uváděla frazémy *hra s ohněm, být v ožehavé situaci / mezi dvěma ohni, mít horkou půdu pod nohama, usednout do horkého křesla, spálit si prsty*. Tato vyjádření patrně souvisí se složitostí stereotypu ohně – oheň nemá pouze kladné (teplo, energie, život), ale i negativní konotace – oheň jako nebezpečný a ničivý živel (srov. Niebrzegowska-Bartmińska, 2010, s. 311). V našich znalostech o světě je zakotveno, že před ohněm se máme mít na pozoru. Tato zkušenost s ohněm motivuje i další frazémy, které reflektují, že v ohrožení požárem se vyplatí spěchat (abychom se vyhnuli popálení a bolesti): *utíká jako by mu za patami hořelo, hoří mu koudel u zadku, něco už hoří* (např. *hoří mi termín*). Právě snaha o rychlost je důležitá i v dalších vyjádřeních, v nichž se uplatňují zdrojové podoblasti HORKO a OHEŇ. Projevuje se např. ve frazémech: *šít něco horkou jehlou* znamená ‚udělat něco nedbale a rychle‘ (SČFI, III); *šaty na něm jen hoří*, tj. ‚rychle je roztrhá‘ (SSJČ). Říkáme-li o někom, že mu to *pálí / zapaluje*, vyjadřujeme tím, že mu to rychle myslí. U slovesa *páliti* najdeme v Jungmannově slovníku význam ‚hnáti se‘; jako expresivní jej připouští ještě i PSJČ (‚utíkati, běžeti‘), ale běžnější v tomto významu je dnes *upalovat* (‚rychle se pohybovati, utíkati‘, pův. ‚ohněm ničiti‘), zatímco *pálit za někým* v současnosti znamená spíš ‚nadbíhat někomu‘, tj. ‚ucházet se o něčí přízeň‘ (SSJČ). Původ významu ‚běhat, utíkat‘ u *pálit* je nejasný, ale Machek nabízí domněnku, že je zde souvislost sloves *páliti* a *pelášiti*, u kterých kdysi došlo k žertovné záměně *pal-* a *pel-*.

Existuje ještě další typ výrazů, které v sobě obsahují lexémy z oblasti teploty a zároveň předpokládají rychlou akci: *donést někomu něco za tepla, kout železo dokud je ještě žhavé, žhavá novinka*. Tyto frazémy nejspíš zrcadlí naši zkušenost, že co je teplé nebo horké je nějakým způsobem zajímavé nebo užitečné ale „vychladnutím“ ztrácíme možnost danou věc použít. Nového významu nabývá v poslední době adjektivum *horký* (viz např. *Nová slova v češtině*) – označuje objekty, které urychlí a usnadní naše počínání: *horká linka* (‚telefonní spojení, na kterém lze rychle získat důležité informace‘), *horká klávesa* (‚klávesa sloužící k rychlému zadání‘). Většinou se jedná o sémantické kalky z angličtiny (*hotline, hotkey* aj.).

Pro detailní rozbor jazykového materiálu v této kapitole a jeho interpretaci odpovídající třídění by bylo třeba podrobně pojednat o prototypu ohně. Mně ale šlo víc o identifikaci cílové domény, v níž se uplatňuje lexikum ze sémantického okruhu teploty.

4. Teplota v konceptualizaci společenských a politických jevů

Jak jsem již jednou zmiňovala, náš kontakt s jinými lidmi je často doprovázen emotivním jednáním, konceptualizace nejrůznějších společenských jevů se proto často děje prostřednictvím stejných zdrojových oblastí. Můžeme například vidět, jak se výrazy ze zdrojových podoblastí HORKO a OHENĚ uplatňují v pojmání nějaké emotivně vypjaté diskuse: *podnítit debatu, zvolit ožehavé téma, používat plamenné argumenty, chodit kolem problému jako okolo horké kaše, přehazovat si ho jako horký brambor* a nakonec *ho dát k ledu* (pro uklidnění situace opět užíváme výraz z opačného pólu).

Emoce se ale neprojevují pouze u jednotlivců, ale mohou zachvátit celé společenství – tzv. kolektivní emoce (srov. Pajdzińska, 2000, s. 208). Zdrojová oblast teploty se tak uplatňuje i v konceptualizaci nejrůznějších společensko-politických jevů, i když se tak často děje sekundárně přes původně cílové domény emocí a citových vztahů apod. (viz Vaňková a kol., 2005, s. 194). Metaforická vyjádření např. z oblasti mezinárodních vztahů nebo ekonomiky se mnohdy zavádějí a hojně používají v publicistických textech: *hospodářské ochlazení, horečnatá doba, politická obleva; rozhořel se spor, vztahy mezi státy ochladly* atp.

Dnes již ustáleným spojením, které bylo převzato z amerického tisku, je termín *studená válka* (podle Pajdzińska, 2000, s. 209). Tamtéž Pajdzińska upozorňuje na frekventovaná publicistická klišé, jakými je kupříkladu sousloví *zmrazit někomu něco* (*zmrazit bankovní konto / mzdu / důchody*) nebo obliba slova *horečka* pro situace, které zasahují davu: *předvolební / nákupní / fotbalová horečka* apod. Původně byla jako *zlatá horečka* označovaná masově rozšířená zlatokopečká vášeň, která propukla ve 2. polovině 19. století na Aljašce, dnes se tento termín používá spíše přeneseně pro touhu po velkém bohatství (SČFI, II).

Podobných jevů by bylo jistě možné najít daleko více, než jsem zde uvedla, ale jejich analýza nebyla mým primárním cílem. Důležitý pro tuto práci je fakt, že společenské, hospodářské nebo politické fenomény jsou mj. také konceptualizovány v kategorii teploty.

IV. Závěr

Analýza výrazů ze sémantického okruhu teploty mj. potvrdila, jak důležitý je pro naše ukotvení ve světě prožitek vlastního těla. Pociťování teploty patří k základní fyzické výbavě člověka a jako takové se podílí na konceptualizaci jevů nefyzické povahy. Ukázalo se, že zásadní roli hraje v konceptualizaci emocionálních prožitků, charakteru a chování člověka.

Prožívání emocí má různé fyziologické projevy, které reflektujeme jazykově – důležitým činitelem, který tělesné změny viditelně signalizuje, je krev, jejíž cirkulace je příčinou toho, že během prožívání emoce můžeme pociťovat náhlé návaly tepla nebo chladu – *polilo ho horko / zamrazilo ho*. Vnější projevem nárůstu se krve do tváří, nebo naopak jejich odkrvení je rudnutí / blednutí obličeje: *zrudnul (vzteky) / zesinal (strachy)*. Tato vyjádření jsou jazykové metonymie (projev emoce za emoci) – konceptualizace emocí není jen metaforická, ale má také výrazný metonymický charakter (typickým příkladem je konceptualizace studu – *zapálit se / hořet studem*).

V konceptualizaci emocí se neuplatňuje zdrojová oblast teploty vždy celistvě. Mírné teploty mezi mrazem a horkem totiž pojímáme jinak než teploty v krajních polohách. Hlavním důvodem je zřejmě to, že vysoké a nízké teploty nám způsobují bolest. Krajiné teploty se pak podílejí na konceptualizaci intenzivních emocí, například lásky nebo vášně, které obvykle chápeme jako pozitivní, ale můžeme se jimi cítit zraněni (*spalující vášně*). Konceptualizace těchto emocí napovídá, že fyzická a psychická bolest v našem vnímání splývají – lidé ve špatném psychickém stavu mívají dojem, že bolest, kterou pociťují je fyzická. Rozlišeno to nebývá ani v některých jazykových vyjádřeních – *bolí mě u srdce* apod. Podstatu tohoto jevu by jistě lépe postihla nějaká mimolingvistická disciplína; pro mou práci je důležitý poznatek, že bolest je vnímána jako velmi intenzivní prožitek a teploty, které ji způsobují, se proto podílejí právě na konceptualizaci intenzivních emocí. Specifické místo krajních teplot v konceptuálním systému si vyžádalo jejich odlišení od teplot mírných. V práci jsem tedy rozdělila zdrojovou oblast teploty na zdrojové „podoblasti“ – HORKO, TEPLO a CHLAD.

Různá pozice pojmů HORKO, TEPLO a CHLAD v našem konceptuálním systému vyplynula také z analýzy jejich vztahu k pojmům ŽIVOT – SMRT, ZDRAVÍ – NEMOC, NAHOŘE – DOLE ad. Provázanost těchto a dalších základních pojmů jsem se snažila vystihnout schématem na straně 17. Centrálním pojmem je zde TEPLO jako něco základního

a „normálního“. Odpovídá mu ŽIVOT, pojmu CHLAD naopak SMRT. Ochlazování je naznačeno šikmou šipkou směřující dolů – vede k pasivitě, stáří a lhostejnosti. Procesu ochlazování tak odpovídá uklidňování a ztráta zájmu. Šipka v opačném směru naopak naznačuje vzrůstání teploty, potažmo vzrůstání intenzity emocionálních prožitků. Můžeme si povšimnout, že i ve schématu naznačujícím provázanost základních pojmů se bolest objevuje na obou krajních pólech. Je spojena s chladem (nemocí, smrtí, stářím ad.) i s horkem.

Zdrojová podoblast HORKO se podílí na konceptualizaci víceméně kladně hodnocených (viz výše), ale i výrazně záporných intenzivních emocí, např. hněvu (*planul hněvem, vřelo to v něm vzteky*), nenávisti (*vzplál prudkou nenávistí, pociťoval plamennou zášť*), žárlivosti a závisti (*plameny žárlivosti, palčivá závist*). Ze zkušenosti, že horko (a oheň) způsobují bolest, vyplývá i konceptualizace nebezpečí prostřednictvím příslušných podoblastí (*být v ožehavé situaci, spálit si prsty*).

Zdrojová podoblast TEPLO se objevuje v konceptualizaci citů, které jsou vyvolány blízkostí jiných (nám milých) lidí – např. radost, potěšení, bezpečí, ale i hojnost aj. Teplo (jako ‚stav mezi zimou a horkem‘) je nám příjemné, protože je nám „vlastní“. Takto je přítomno v našem konceptuálním systému, ale v úzu se objevuje spíš tendence vyhýbat se lexému *teplý* kvůli negativním konotacím s homosexualitou.

Zdrojová podoblast CHLAD odpovídá pojmu NEEMOCIONÁLNÍ – podílí se na konceptualizaci lhostejnosti, netečnosti, necitelnosti a konce emocionálního stavu obecně. Ze zdrojové oblasti CHLAD čerpáme i při konceptualizaci některých záporně hodnocených emocí. Většinou výrazy ze sémantické oblasti chlad reflektují projevy těchto emocí (*stydne mu krev v žilách, přeběhl mu mráz po zádech*).

U zdrojové podoblasti HORKO jsem v práci odlišovala ještě zdrojovou podoblast OHEŇ. Pojmová metafora (INTENZIVNÍ) EMOCE JSOU OHEŇ se totiž v konceptualizaci emocí projevila jako velmi produktivní varianta metafory EMOCE JE SÍLA, která strukturuje pojmání některých emocí na základě tzv. schématu silového působení. Konceptualizaci emocí na bázi tohoto schématu umožňuje také metafora EMOCE JE SUBSTANCE ZAHŘÍVANÁ V (UZAVŘENÉ) NÁDOBĚ, v níž je přítomen element horka. Při rozboru těchto metafor jsem s oporou v dřívějších výzkumech poukázala na to, jak jedna pojmová metafora strukturuje celou cílovou oblast – celý proces prožívání emoce od jejího vzniku přes nárůst intenzity až po výsledné reakce,

potlačení emoce, příp. její zánik. V češtině je takto komplexně konceptualizována např. láska, vášeň, nenávist nebo hněv.

Zdrojová oblast teploty je velmi rozsáhlá a nabízí další možnosti zkoumání. Zajímavé by bylo sledovat na základě jazykového materiálu z oblasti teploty některé současné tendence – například to, jak je český jazykový obraz ovlivněn globalizací, resp. střetáváním se s jinými jazyky, převážně angličtinou; v této souvislosti si lze povšimnout mj. masivní obliby spojení *být cool* při hodnocení někoho/něčeho zajímavého, rozšíření sémantických kalků (srov. *hotline* aj.) nebo módního užívání slov s předponou *termo-* (v PSJČ se žádný takový výraz neobjevuje, značné množství jich ale nacházíme už v SSJČ, SSČ a zejména ve slovnících neologizmů). Velký prostor se otevírá ve výzkumu problematiky teploty v konceptualizaci společenských jevů, které jsem mohla kvůli omezenému rozsahu zmínit spíše okrajově. Zvláštní pozornost by si určitě zasloužil také prototyp ohně, o němž by bylo možné pojednat v samostatné práci.

Seznam pramenů a použité literatury

Prameny:

Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: < <http://www.korpus.cz> >.

Český národní korpus – SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z WWW: < <http://www.korpus.cz> >.

Český národní korpus – SYN2009PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2009. Dostupný z WWW: < <http://www.korpus.cz> >.

Haller, J.: *Český slovník věcný a synonymický I–III*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969, 1974, 1977.

Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*. 2. vyd., Petr, J. (ed.), Praha: Academia, 1989.

Klégr, A.: *Tezaurus jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007.

Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. 3. vyd., Praha: Academia, 1971.

Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině I, II – Slovník neologizmů*. Praha: Academia, 1998, 2004.

Ouředník, P.: *Šmírbuch jazyka českého*. 2. vyd., Praha: Ivo Železný, 1992.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní (pedagogické) nakladatelství, 1935–1955. Dostupné z WWW: < <http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare/> >.

Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001.

Slovník české frazeologie a idiomatiky: I – Přirovnání; II – Výrazy neslovesné; III – Výrazy slovesné. Praha: Academia, 1983, 1988, 1994.

Slovník nespisovné češtiny. 2. vyd., Hugo, J. (ed.), Praha: Maxdorf, 2006.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 3. vyd., Praha: Academia, 2005.

Slovník spisovného jazyka českého. 2. vyd., Praha: Academia, 1989.

Šmilauer, V.: *Český slovník věcný a synonymický: Rejstřík ke svazkům I–III*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.

Zaorálek, J.: *Lidová rčení*. 3. vyd., Praha: Aurora, 1996.

Použitá literatura:

- Bartmiński, J.: Język w kontekście kultury. In Bartmiński, J. (ed.): *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000, s. 13–22.
- Bednaříková, L.: Obraz HNĚVU v českém jazyce. In *Čeština doma a ve světě* 11, 2003, č. 1–2, s. 32–36.
- Encyklopedický slovník češtiny*. (hesla: Osolsobě, K.: Adjektivum; Nebeská, I.: Lingvistika kognitivní). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 245–247.
- Kövecses, Z.: *Metaphor and Emotion: Language, Culture and the Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 223 s.
- Lakoff, G., Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002, 280 s.
- Myslivoček, J.: *Základy neurověd*. Praha: Triton, 2003, 346 s.
- Nakonečný, M.: *Lidské emoce*. Praha: Academia, 2000, 335 s.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S.: Konstitutivní hodnoty polského lidového snáře. In *Slovo a slovesnost* 71, 2010, č. 4, s. 310–316.
- Němec, I.: Odraz předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. In *Slovo a slovesnost* 55, 1994, č. 4, s. 263–269.
- Pajdzińska, A.: Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analize frazeologizmów do językowego obrazu świata. In Bartmiński, J. (ed.): *Językowy obraz świata*. Lublin 2004, s. 83–101.
- Pajdzińska, A.: Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In Saicová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 27–44.
- Pajdzińska, A.: Temperatura jako domena zdrojova metafor jazykových. In *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000, s. 201–212.
- Pajdzińska, A.: Wrażenia zmysłowe jako podstawa metafor jazykowych. In *Etnolingwistyka* 8, 1996, s. 113–130.
- Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008, 799 s.
- Vaňková, I., Nebeská, I., Saicová Římalová, L., Šlédrová, J.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 343 s.
- Vašků, Z.: *Velký pranostikon*. Praha: Academia, 2002, 375 s.
- Wikipedie – Otevřená encyklopedie [online]. Heslo *Syndrom vyhoření*. [cit. 9. 5. 2011]. Dostupné z WWW: < <http://cs.wikipedia.org/> >.